АБДУЛЛА ШАИГ

Һекајәләр

АБДУЛЛА ШАИГ

Һекаїәләр

С(Аз)2
Ш 16

фонд 2015

Мәчбури нүсхә

Фиридунбәј Көчәрли адына
Азәрб. Дәвләт Республика
УШАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 49006

КӘНЧЛИК
БАКЫ — 1981

Аз 2
Ш 16

А. Шаиг.
Аз 2 Һекаjәләр. Б., Кәнчлик, 1981.

Тәкрар нәшр

А $\frac{70803}{М653(12)-81}$ 95—81 4702010100 Ш 16

© «Кәнчлик», 1981.

МӘКТУБ ЈЕТИШМӘДИ

ышын дондуручу бир күнү иди. Сојуг гылынч кими кәсирди. Көјләр матәмлиләр кими, гара чаршаба бүрүнмүш, дағлар, чөлләр ағ кәфәнлә өртүлмүшдү. Күчәләрдә кома-кома дуран гарлар үзәриндә гарғалар горхаг бахышларла кәзинирди.Галын палто, исти палтар кејинмиш адамлар бәзәкли вә исти мәнзилләрдән чыхыб пијада, ја арабалар ичиндә раһат-раһат күчәләрдән кечирдиләр. Бу дондуручу гыш, бу сәрт сојуг онлар үчүн әјләнчәдән башга бир шеј дејилди.

Дүнјада бүтүн сәфаләт вә фәлакәт јалныз инсанлығын јохсул гисминә нәсиб имиш!

Гурбан Шејтанбазар үчунда мәктуб јазан һәмшәһәрлиси Молла Фәрзәлинин јанында отурмуш, сојугдан әлләри, үзү бозармыш, бир әли илә көһнә вә јыртыг палтарынын ачыг јахасыны тутараг, о бири әли илә дә ајаглырына буз кими јапышан јыртыг чустунун палчығыны тәмизләјә-тәмизләјә:

— Молла, мәнә бир мәктуб јаз! Билирсән ки, һәр ил сәнә нә гәдәр хејир верирәм. Вәтәндән кәлдијим бир ил олмаз, анҹаг бунунла сәнә беш мәктуб јаздырырам, — деди.

Молла Фәрзәли сојугдан донмуш әлләрини овушдурду. Әснәјә-әснәјә бир кағыз парчасыны дизи үстүнә алараг:

— Һәмшәри, нә јазылачаг? — деди.

Гурбан Молла Фәрзәлијә бир аз да јахынлашды. Кизли бир сөз сөјләјирмиш кими фысылдајараг:

— Молла, әввәлҹә мәндән ушагларын анасына салам јаз, — дедим, — јаз ки, Анаханымын, Мәмишин көзләриндән мәним әвәзимдән өпсүн, онлардан көз-гулаг олсун. Сонра јаз ки, мән дә шүкүр аллаһа, сағ вә саламатам, Гуламрза илә сизә он беш манат көндәрдим. Бајрам габағы јенә көндәрәҹәјәм; ушаглар корлуг чәкмәсинләр, өзүм дә јазын ахыр ајында кәләҹәјәм.

Молла Фәрзәли гәләми мүрәккәбә батырыб јазмаг истәди. Мүрәккәб гаты олдуғундан јазмады. Молла ағзынын сујундан бир дамла мүрәккәбә дамыздырыб гарышдырдыгдан сонра јазмаға башлады.

Гурбан дөшү ачыг архалығынын вә көјнәјинин арасындан көрүнән, сојуғун тә'սириндән дик-дик дурмуш гылларыны архалығынын јахалығы илә өртүб, сүмүкләринә гәдәр нүфуз едән сојугдан јумаг кими бүзүшәрәк деди:

— Молла әми, јаман адамын гујусунда ишләјирәм, гују инди отуз сажындан ашағы ениб, нә гәдәр јалварырыг: «Ај аға, һаггымызы бир аз артыр, ашағы кетмәк чох чәтиндир, нефтин, газын ијиндән нәфәс тутулур», залым оғлу разы олмур. «Әввәлки шәртимизлә газачагсыныз, јохса һаггынызы вермәјәҹәјәм» дејир. Молла, бурада пул газанмаг чох чәтиндир. Сәнин пешән јахшыдыр. Күндә беш-он кағыз, дөрд-беш дуа јазсан, бәсиндир. Аллаһ бәрәкәт версин. Даһа нә истәјирсән?

Молла Фәрзәли гәләми гәләмдана гојду, диварын дешијиндән ики бармағы арасында бир гәдәр торпаг алыб, мәктубун үстүнә төкәрәк гуруда-гуруда ҹаваб верди:

— Һәмшәри, узагдан дөјүш адама асан кәлир. Мәним сәнәтим билдијин гәдәр дә јүнкүл дејил. Гыш-јаз күчә башында мүштәри јолу көзләмәкдән адамын көзләринә гаранлыг чөкүр. Елә күн олур ки, бир нәфәр дә мүштәри кәлмир. Гарныны овушдура-овушдура галырсан.

Молла әбасына бәрк сарындыгдан сонра мәктубу Гурбана охуду. Гурбан молланын ағзындан чыхан кәлмәләри јејәҹәкмиш кими ағзыны ачмыш, диггәтлә ону динләјирди. Сонра үзүндә, көзләриндә севинч гығылҹымлары учушараг:

— Молла, Гуламһүсејнә дә салам јаз, — деди, — јаз ки, мән кәлинҹә ушаглардан көз-гулаг олсун, јазсын көрүм бизим гызыл инәк дурурму? Қор јабыны сатыб, ја јох? Бир дә јаз ки, кәләндә Анаханыма күллү-күллү дәсмал, Мәмишә дә гырмызы көјнәк кәтирәҹәјәм.

Молла Фәрзәли мәктубу јазыб битирдикдән сонра бүкүб зәрфә гојду вә үзүнү Гурбана тутуб:

— Һәмшәри, зәрфин үзү кимин адына олачаг — дејә сорушду. Гурбан әли илә бојнуну овушдура-овушдура:

— Һә, молла, јаз ки, Гурбанын ушагларынын анасына јетишәҹәк.

Молла зәрфин үзүнү јазыб Гурбана узатды.

Гурбан мәктубу алыб севинҹәк ики әли арасында диггәтлә бахдыгдан сонра гојнуна гојмаг истәди. Мәктуб әлиндән јерә дүшдү. Мәктубу тез көтүрдү. О јан-бу јаныны тәмизләјиб јенидән гојнуна гојду. Кисәсини чыхарыб, ики шаһы молланын овҹуна сыхараг: «Ал, һәмшәри! Бајрам габағы кәнә мәктуб јаздыраҹам, мәндән сәнә чох хејир чатачаг», — дејиб галхды.

Гурбан әли илә гојнундакы мәктубу бәрк тутараг јеријирди. О инди һәмшәһәрлиси Гуламрзанын мәнзилинә кедиб, һәм мәктубу она вермәк, һәм дә дилчавабы бир-ики сөз сифариш етмәк истәјирди. Јолда јеријәркән дүшүнүрдү: «Әчәб бәхтәвәр адамдыр, инди кедиб балаларыны көрәчәк, күлфәтинә, елинә, обасына говушачагдыр. Ох... бир-ики ај сонра оралар нә көзәл олачаг. Чөлләр, дағлар јамјашыл олачаг, чичәкләр ачачаг, ағачлар јарпагланачаг, илк баһарын елчиләри олан гарангуш, сығырчын вә лејләк сүрү-сүрү дөнүб, јуваларыны тикәчәк, сәһәр вә ахшам ширин-ширин нәғмәләрлә руһлары, үрәкләри охшајачаглар. Һәр јердә әкин вә бостан ишләри башланачаг, балыгчылар чајлардан вә көлләрдән балыг овлајачаг. Аһ мәни бу көзәлликләрә, ев-ешијимә, ушагларыма һәсрәт гојан касыблыг!». Бу кәдәрли дүшүнчә Гурбанын вүчудунун һәр саһәсинә сүр'әтлә јајылараг, бүтүн бәдәнини титрәтди. Дахилиндә әзичи бир сызылты дујду. Гәлби санки бир ан дајанды. Артыг дизләриндә тағәт, вүчудунда гүввәт галмамышды. О, ајаглары алтында хышылдајан гарын үзәринә бирдән-бирә үзүгүјлу дүшдү; өлкүн вә үзкүн һалда башыны галдырды. Габағында издиһамы јарыб кечән арабалары, исти палтарлы, шәнсифәтли инсанлары, о гајнар һәјат сәһнәсини гәзәбли нәзәрләрлә сүздү, биихтијар сојуг додагларындан бүтүн изтираб вә кәдәрләринә тәрчүман олан «оф» учду, өзүнү доғрулдараг дүшдүјү јердән галхды. Тез әлини гојнуна сохду вә мәктубу јаныг үрәји үзәринә сыхараг јериди. Бир аз сонра Гуламрзанын мәнзилинә јетишди. Гапы бағлы иди, мә'јус вә далғын һалда кери дөндү, гарышга кими гајнашан ишчиләр ичиндә сәрсәри кими долашаркән, һәмшәһәрлиси Сәфтәри көрдү. Она јахынлашараг әһвал сорушду. Мә'лум олду ки, Гуламрза шәһәрә кетмишдир. Гурбан Сәфтәрә јалварды ки: «Гуламрза гајыданда мәним кәлдијими она де, тапшыр ки,

мәни көрмәмиш кетмәсин, аманатым да, дилчавабы сифаришим дә вар».

Буну дејиб Гурбан мәнзилинә гајытды.

II

— Намәрдләр, алчаглар, нә гәдәр ки, гују дәринләшмәмишди, мән баш идим, онлар гујруг. Һәр тәрәфә дөнсәм, онлар да о сәмтә сүрүнүрдүләр. Инди ки, гују дәринләшиб, мәнә баш олмаг истәјирләр. Һәр күн мәнә тәзә бир «ултиматум» верирләр. «Гују дәринләшиб, өлүм ајағы вар. Даһа нә билим нә... нә» — дејә һәр күн тәзә шәрт гојурлар. Тфу сизин кими намәрд адамлара! Сизә гырманч лазымдыр, гырманч!

Танрыверди вә Сәфәр чәкдикләри торпағы бошалдыб јенидән долу гујуја бурахдыгдан сонра Танрыверди:

— Ај аға — деди — билирсән ки, гујунун инди чәтин вахтыдыр, әждаһа кими ағзыны ачыб гурбан истәјир. Инсаф да јахшы шејдир. Ахы...

Сәфәр Танрывердинин сөзүнү кәсди, көз ишләдикчә сыра илә дүзүлән нефт буругларына әли илә ишарә eләјәрәк әлавә етди:

— Бах, бу јерләрин һәр кушәсинә ајаг бассан, һәр овуч торпағына газма вурсан, ишчи сүмүјү көрәрсән, ишчи фәрјады ешидәрсән. Бу уча евләрдә, исти отагларда наз-не'мәт ичиндә јашајан...

Һачы Гулу Сәфәрин сөзүнү кәсиб, ајагларыны јерә чырпараг, бағыра-бағыра:

— Чаныныз чыхсын, — деди, — пул газанмаг асандыр? Сиз чаныныздан кечирсиниз, биз дә әтәк-әтәк пулумуздан.

— Сәфәр! Сәфәр! Гурбан ипи тәрпәдир.

Сәфәр вә Танрыверди тез гујунун ағзына јүјүрдүләр, башларыны ашағы дикәрәк бахыркән, гују ичиндә партлајан газын курултусундан диксиниб чәкилдиләр. Һәр икиси һәјәчанлы бир сәслә:

Аллаһ өзү бағышласын. Гурбан да белә кетди — дејә фәрјад гопардылар.

Һачы Гулу бир шеј ешитмирмиш кими, горха-горха гујунун ағзына кәлди вә еһтијатла гујунун јанына узаныб диггәтлә бахды. Бирдән-бирә көзләриндә, үзүндә дашгын бир севинч гығылчымлары, додагларында мәмнунијјәти андыран бир тәбәссүм олдуғу һалда уча сәслә:

— Чешмәнин башы ачылды, јаваш-јаваш нефт гајнајыр — деди.

Танрыверди сојуг вә лагејд бир төврлә:

— Һачы, Гурбанын мејити гујуда галачаг? — дејә сорушду.

Бу сөздән Һачы Гулу ширин јухудан ојанмыш кими олду. Көз гапаглары ири-ири ачылды. Кисәсиндән ики ијирми бешлик чыхарыб:

— Ким бу иши көрсә, бу әлли манат онундур — деди.

Танрыверди гујуја јахынлашды вә нефтин гајнајыб галхдығыны көрүнчә:

— Јазыг Гурбан, сән гәбрини өз әлинлә газдын—деди.

Һачы әлли манаты онлара вериб деди:

— Әлли манат сизин олсун, бөлүшүн, анчаг бу иши ағзыныздан гачырмајын.

Сәфәр сорушду:

— Аға, бәс палтары нә олачаг?

Һачы әлини онун чијнинә гојараг, јағлы бир дил илә:

— Ону да буралардa бир јер газыб басдырын — деди.

Сәфәрлә Танрыверди Гурбанын палтарыны јығышдырыб көтүрәркән, арасындан јерә бир мәктуб дүшдү. Мәктубун үзәриндә: «Бу мәктуб Гурбанын ушагларынын анасына јетишәчәк» чүмләси јазылмышды.

Сәфәрлә Танрыверди бир мүддәт мәктубу ачы нәзәрлә сүзәрәк: «Јазыг Гурбан, мәктуб јетишмәди» — дејә инләдиләр.

1908

КӨЧ

ајын көзәл бир сәһәри иди. Дан јери јеничә ағармаға башламышды.

Јатағымда јатырдым. Бирдән-бирә анамын јавашча: «Оғлум, галх, јајлаға кедирик» демәсиндән көзләрими ачдым. Анам башымы әлләри ичинә алараг бир дә: «Галх оғлум! Сәндән башга һамы һазырдыр, арабамыз да кәлиб» — деди.

Дәрһал димдик галхдым. Палтарымы кејдим. Әлүзүмү јудум. Бир финчан чај ичәр-ичмәз пилләкәнләри куп-куп башыашағы ендим. Өкүз арабасы гапымызын ағзында дурур, арабачы Салман киши дә шејләри үсуллуча арабаја јерләшдирирди.

Артыг, һәрәкәт едәчәјик. Севинирәм... Аиләмизин һамысы ашағыда иди. Һәтта Мәрмәр адлы ағ пишијими, сары, ири түклү тојуғуму чүчәләри илә бәрабәр бир сәбәт ичиндә көтүрмүшдүк. Нечә севинмәјим?! Һамымыз ара-

баја долушдуг. Салман киши дә арабанын бојнуна отурду: «Һәм... Һоф» едиб әлиндәки узун гырманчыны һавада бир нечә кәрә шаггылдатды. Араба һәрәкәт етмәјә башлады.

Атам да ата миниб, јанымызча кәлирди. Шәһәрин ири, кениш күчәләри илә кедирик. Һәр заман көзүмүзүн алышдығы кениш күчәләр, бөјүк евләр, ири шүшәли мағазалар...

Араба шәһәрдән чыхаркән күнәш јеничә чыртыр, шәрги бүрүјән гырмызылыгдан үфүгләрдәки дағ силсиләси кими көрүнән булудлар әлван рәнкләрә бојанырды.

Шәһәрин тозлу, курултулу күчәләриндән, исти һавасындан кет-кедә узаглашырдыг.

Арабамыз ики тәрәфи ағач, әкин вә бостанла бәзәнмиш бир јолла кедирди.

Азәрбајҹан!.. Доғма вәтәнимин көзәл тәбиәти вардыр. Сәһәрләрә мәхсус олан нәсимдән арабир јарпаглар гымылданыр, тарлалара, тәпәләрә, чөлләрә халы кими дөшәнмиш ләтиф, јумшаг отлар, чичәкләр, дәниз кими далғаланыр, јашыл јарпаглар арасына сығынмыш гушчуғазлар сәс-сәсә вериб өтүшүрдү. Көз ишләдикчә ачыглыг, јашыллыг, дәрәлик, тәпәлик, ирәлиләдикчә гаршымызда бир-бириндән даһа көзәл тәбиәт, даһа ҹанлы ләвһәләр ачылыр. Ири, кәлә-көтүр, әтәкләри гаратикан коллары илә дөшәнмиш дағлар арасындан јухары галхдыгҹа тәбиәт вә һава бүтүн башгалашыр, инсан үрәкдолусу нәфәс алыр.

Јумшаг отларын, әлван чичәкләрин, дағ нанәләринин көзәл гохусундан инсан биһуш олурду.

Дағларын арды-арасы кәсилмир, зәнҹир кими бир-биринә һөрүлмүш, бир-бирини гучагламыш кими дурур. Гочаман бир дағын тәпәсинә галхдыг. Гаршымыза даһа бөјүк бир дағ чыхды. Бу дағы да ашдыг; чичәкләр сәлтәнәти кими бир ачыглыға чыхдыг. Бу јер галын, сых мешәлик, чылпаг гајалыг, учурумлу дәрәләрлә гучаглашмышды. Узагда бир тәпә әтәјиндә беш-он алачыгдан ибарәт бир оба көрүнүрдү. Артыг јетишмишдик. Севинчимдән атылыб-дүшүрдүм.

Јахынлашынча бизи ән әввәл бир чобан көпәји гаршылады. Ит гара ағзыны ачыб һүрүр вә үстүмүзә атылырды.

ОБА

Обаја јахынлашынча ушаглар, бир нечә јашлы гадын вә киши гаршымыза чыхды. Гоча һамысындан әввәл ирәлиләјиб, салам верди. Саллаг, ири додагларында, јанлары ҹизкиләрлә өртүлмүш кичик көзләриндә, сүмүкләри галхыг, әтли, гырмызы үзүндә бир тәбәссүм варды. О, јумру башлы чомағына сөјкәнәрәк:

— Сизи дүнән көзләјирдик, хош кәлдиниз! — деди.

Атам:

— Сағ ол, Кәрим баба, дүнән олмасын, бу күн олсун, — дејә ҹаваб верди.

Бу аралыг, гадынлар да јетишиб арабамызы араја алдылар, анамла көрүшдүләр. Атам күлә-күлә:

—Ај Кәрим баба, Ајрым гызы илә нечә кечинирсән?— дејә сорушду:

Кәрим баба ири, саллаг додагларыны кениш ачараг, көзләрини даһа да гыјды.

— Ағзында «Ајрым гызы» дејирсән, нечә кечинәҹәјик, итлә пишик кими.

Атам јашлы адамларла әјләнмәји чох севәрди.

Гырх беш, әлли јашында, гысабојлу, сағлам вә ағзы јашмаглы бир гадын јахынлашыб, атама салам верди. Атам онунла рәсми көрүшдүкдән сонра күлә-күлә деди:

— Ајрым гызы бах, јетишәр-јетишмәз Кәрим баба сәндән шикајәт едир.

Ајрым гызы кичик вә јанлары әтли көзләри илә күлүмсәјәрәк:

Гоj истәдиjи гәдәр шикаjәт етсин, нәнәмиз Һәвва Адәми чәннәтдән чыхардығы үчүн кишиләр бизимлә һеч бир заман барышмаjачаглар — деди.

АЛАЧЫҒЫМЫЗ

Арабамыз бир алачығын ағзында дурду. Јерә ендик. Бизи кечәдән гаjрылмыш бир алачыға кәтирдиләр. Бир анда кәнд гадынлары вә ушаглары әтрафымызы алдылар.

Гадынлар анамла өпүшүр, данышыр, күлүшүрдүләр. Ушаглар исә инчи кими дүзүлмүш ағ дишләрини көстәрәрәк, мәнимлә данышмаг, оjнамаг истәдикләрини анладырдылар. Мән исә утанчаг бир ушаг олдуғумдан анамын јанында бүзүшүб дурур, арабир онларын тәбәссүмләриндә иштирак едир кими көрүнүрдүм. Атам да алачығын бөjрүндә Кәрим баба илә көһнә бир палазын үстүндә отуруб, сөһбәт едирди. О күн һава чох исти иди.

Күнәш јандырырды. Бир тәрәфдән, алачыг ичинә долушмуш бу гәдәр адамын ағыр нәфәси, о бири тәрәфдән, алачыг кечәләринин башчатладан һавасындан нәфәс алмаг мүмкүн деjилди. Јахшы ки, бу һал чох сүрмәди. Баjырдан Кәрим бабанын: «Гонаглары чох инчитмәjин, јолдан кәлибләр, гојун бир аз раһат олсунлар» демәси илә адамлар јаваш-јаваш чәкилмәjә башладылар. Бир аздан сонра касыб бир сүфрә ачылды; јеjиб галхандан сонра атам Кәрим бабаны сәсләди:

— Аj Кәрим, бизим алачыг үчүн чубуг һазырламысанмы?

Кәрим баба соjуг бир һалда:

— Билмирәм бу охумушларын сәбри нә үчүн аз олур? Кәлдиjиниз индидир, нә хәбәр? — деди.

Атам:

— Вахт кечир, һәр һалда алачыг һазыр олмалыдыр — деди.

Кәрим баба:

— Һәjинә кәрәк, ахшама гәдәр сән алачығыны мәндән истә, мәним әлимдә о нә чәтин ишдир?! Һәлә ағачлары дүнән гырыб һазырламышам — чавабыны верди.

Аjрым гызы:

— Чох өjүнмә, дүнән зор-күч ағачлары мән кәсдирдим; сәнә галса иди, ким билир, инди дә һазыр олмаjачагды.

О бу сөзләри елә бир тәрздә деди ки, һамы күлдү. Атам Кәрим баба илә алачыг гурмаға кетди. Алачығымыз обадан бир аз узаг, атамын бәjәндиjи ахар-бахарлы, көзәл бир јердә гурулду. Бир саат сонра алачығымыза көчдүк.

МӘШҒӘЛӘЛӘРИМ

Јаваш-јаваш оба ушагларына алышдым. Һәр күн чаjымы ичәр-ичмәз алачыгдан чыхардым. Ушаглары тапыб чиjәләк, көбәләк топламаға, ја дәрәдә балыг тутмаға кедәрдик. Бу дәрә башдан-баша су гаjнағы иди. Һәр ағачын, һәр дашын дибиндән су сызырды. Дашларын, ағачларын дибини газар, әтрафына чаj дашлары јығыб, булаг гаjырардыг. Һәр биримиз тапдығымыз булаға өз адымызы верәрдик. Елә күн олурду ки, сәһәрдән ахшамадәк о дәрәдә јалгыз кәзәрдим. Көзәл чичәкләрдән, булаглардан, јашыллыглардан доjмаз, аjрылмаздым. Арабир дә мешәдә гуш јувасы ахтармаға кедәрдик.

Мәним гуш баласына олан мәһәббәтими охучулара гәләмлә анлада билмәjәчәjәм. Бу кичик, мә'сум һеjванлары дәличәсинә севәрдим. Бир гуш баласы тапдыгда о гәдәр севинәрдим ки, дүнjалара сығмаздым. Анам, атам: «Оғул, бу һеjванлары әсир етмә, бурах, јазыгдырлар» — деjә нә гәдәр исрар едәрдиләрсә дә ағлаjыб, јалварыб онлары зор-күч разы едәрдим. Бу гуш балаларыны фындыг чубугларындан гаjырдығым бир гәфәс ичиндә бәсләjирдим.

Шәһәрдән кәтирдиjим тоjуғумун чүчәләри бөjүмүш, түкләнмиш, хорузу, фәрәси бәлли олмушду. Кичик бачымла һәр биримиз бир хоруз вә бир фәрә сечмишдик.

Чадырымызын дөрд бир jаны ачыглыг, чалылыг[1] олдуғундан тоjуг чүчәләри илә о ачыглыгда кәзишир, гурдгуш, чәjирткә тутуб jеjир вә чалыларын алтында ешәләнирди. Овчуму дәнлә долдуруб «дү-дү-дү!» — деjә сәсләдиjим заман көрмәлиjдиниз, һәр jердә олсалар, гала үзәринә jүрүш едән галиб бир орду кими учараг, гошараг әтрафымы алырдылар.

Мән онлары алдадырмышам кими әлими архамда кизләдәрдим. Һамысы боjунларыны бүкәрәк, көзләрини ашағыдан-јухарыjа үзүмә дикиб бахарды. Билсәниз, о мә'сум бахышлар гәлбимә нә гәдәр тохунарды! Биихтиjар овчумдакы дәни jерә сәпәрдим. Чүчәләр бир-бирини дөшләjәрәк, димдикләjәрәк сәпдиjим дәни дәнләрдиләр.

Алачығымызын бөjрүндә бунлара кичик бир һин гаjырмышдым; түлкү, чаггал горхусундан һинин ағзыны кечәләр бөjүк бир дашла өртүрдүм. Күнләримин чохуну бу һеjванларла кечирәрдим.

СӘҺӘРЛӘРИМ, АХШАМЛАРЫМ

Бу jерләрин сәһәрләри, ахшамлары мәнә һәр шеjи унутдурурду. Ахшамлар гоjун-гузу мәләшә-мәләшә обаjа дөнәркән, сәсдән гулаг тутулурду. Хүсусән jаваш-jаваш нәфәс алан сәһәрләрин, ахшамларын ганадлары үчүндан jаjылан сәринлик, дағ чичәкләринин, чөкә ағачларынын раjиһәси, горугларда, тарлаларда бичилмиш тәзә отларын көзәл әтри, мешәнин ахшамлара, сәһәрләрә мәхсус рүтубәт гохусу, булагларын шырылтысы, гушларын өтүшмәси, гузуларын мәләшмәси, итләрин һүрүшмәси бир-биринә гарышараг, обаjа башга бир рәнк, башга бир шәкил верирди. Бир саат әввәл сәссизликдән өлкүн кими көрүнән тәбиәт бирдән-бирә чанланырды. Һәр шеjдә бир jенилик, бир тәравәт көрүнүрдү. Бундан бөjүк мәшғәлә нә ола биләрди? Дәjәнәjи әлимә алыб, обаjа кедәрдим. Аналарыны әммәсинләр деjә гузулары, оғлаглары бир ағыла долдурурдулар. Мән кәнд ушаглары илә ағыла атылыб о шух гузуларла доjунча оjнар, онларла бәрабәр атылыб-дүшәрдим.

Гоjунлар сағылыб гуртардыгдан сонра ағылын ағзыны ачаркән ана-бала мәләшә-мәләшә гачараг бир-биринә гарышырды. Һәсрәтләринә говушмуш һеjванчығазлар аjагларыны бүкәрәк, гуjругларыны оjнада-оjнада аналарыны әмәрдиләр.

Обаны jенә дә һәзин бир сүкут алмыш, jалныз арасыра чобанларын сәси, итләрин һүрүшмәси, ушагларын бағыртысы ешидилирди. Бу кичик һеjванлары севдиjим кими, чобанларыны да севәр, чох вахтымы да онларла кечирәрдим. Онларын садә вә сәрбәст сандығым мәишәти хошума кәләрди. Һәтта о бәхтиjар билдиjим инсанлара гибтә едәрәк, «бу ачыг, кениш обаларда, бу көзәл тәпәләрдә, jашыл jамачларда чобан олмаг, писдирми?» деjәрдим. Мән дә кичик чомағымы алыб, чох заман онларла бәрабәр кедәрдим. Гоjунлары jамача jаjыб бир тәпәдә отурардыг. Чобанлар түтәк чалар, һәзин маһны охуjар, кечмиш күнләрдән вә кәләчәкдән дадлы-дадлы сөһбәт едәрдиләр.

Охунан маһныларда һәм әләм варды, һәм дә нәш'ә. Лакин бу сирри анламаг үчүн мән һәлә кичик идим...

Оруч адлы бир чобан көзәл түтәк чаларды. О, түтәк чаларкән гоjунлар иштаһла отлар, арабир гулагларыны гырпараг, о сәси динләрдиләр. Һәтта Дәмир адлы гыллы, боз көпәк дә гулагларыны саллаjараг ири, түклү гуjруғуну jерә чырпа-чырпа башыны Оручун аjаглары үстүнә гоjуб, көзләрини түтәкдән аjырмаз вә ара-сыра һәзин бир сәслә зинкилдәрди. О чалғыдан, о көзәл сәсдән бу

[1] Чалы—кол-кос.

һејван да һәзз алдығыны бунунла анладарды. Көзәл сәсин, көзәл чалғынын һејванлара нә гәдәр бөјүк тә’сири олдуғуну көзүмлә көрдүм: обанын шәрг тәрәфиндә Новчалы адлы бир булаг вар иди. Күнортачағы чобанлар сүрүнү ора апарырдылар. Бир күн сүрүнү о булаға сүрәркән Оруч тәпә башындан јолдашы Илјаса:

— Ај Илјас! Ај Илјас! Бу түтәклә сүрүнү кери дөндәримми? — деди.

Илјас чаваб верди:

— Дөндәрә билмәзсән!

Оруч түтәји чалмаға башлады. Гојунлара санки кизли бир гүввә «дур» әмрини верди. Һамысы бир шејдән һүркмүш кими дурду. Гулагларыны гырпараг, бирдәнбирә дөндүләр, гујругларыны ата-ата, мәләшә-мәләшә тәпәни башјухары дырмандылар. Оруч мәғрур бир төврлә:

— Һә, дөндәримми? — дејә чомағы гапыб тәзәдән сүрүнү дәрәјә сүрдү.

КӘРИМ БАБА

Күнләримин бир гисмини дә Кәрим баба илә кечирирдим. Кәрим баба алтмыш јашларында, гысабојлу, көксү вә күрәкләри енли бир гоча иди. Көзүнүн јанлары ири чизкиләрлә өртүлмүш вә кичилмишдисә дә јенә парлаг иди. Сөз сөјләдији заман даима кичик көзләри, галын вә ири додаглары күләрди. Онун кечирмиш олдуғу узун бир тарихи һәр заман көзләриндә охумаг олурду. Јашлы олдуғу һалда даима ачыг, кениш чөлләрдә јашамыш бу адамын үзү әтли, јанаглары гыпгырмызы, чаны сапсағлам иди. Бу адамын һәрәкәтиндән вә симасындан кәнчлијиндә чох икид вә гочаг олдуғу анлашылырды. Инди белә фикри-зикри даима овда вә шикарда иди.

Атасындан галма көһнә түфәнки вар иди. Бу түфәнкин лүләси кичик бир топ лүләси гәдәр иди. Ону һәр заман өзү илә кәздирәр вә бир ан јанындан ајырмазды. Һәр күн силәр, тәмизләр вә арабир дәрәнин ичинә енәрәк, бир јери нишан аларды. Нишанладығыны вурдугда, бүтүн арзуларына говушмуш бәхтијар бир ушаг кими севинчиндән атылыб-дүшәрди. Түфәнкин бир топ гәдәр шиддәтли сәсиндән хошланмајан Ајрым гызы арабир Кәрим бабаја истеһза илә: «Ајыбыны јер өртсүн, сән һеч билдијиндән әл чәкмә! Јахшы ки, дәдән Гафар сәнә бу гырыг түфәнки гојуб кедибдир» — дејиркән Кәрим баба мәғрур бир төврлә:

— Икид атадан икид оғлуна бир түфәнк, бир дә ат галар... чавабыны верәрди.

Кәрим баба инәкләри чүз’и ајлыгла күдәрди. Өзүнүн дә ики инәји, дөрд-беш гојуну вар иди. Һәр күн инәкләри бир јамача јајыб обаја гајыдарды. Бу ишдә она бә’зән кичик оғлу Вәли дә көмәк едәрди. Оғул-ушаг зоғал, фындыг, моруг дәрмәјә кедәркән Кәрим баба дә сырадан галмазды. О да онларын ичиндә олмалы иди. Кәрим бабанын инәкләри өзбашына бурахмасы саһибләринин хошуна кәлмәзди: лакин о бунлара һеч әһәмијјәт вермәјиб нәш’әсини позмаз, түтәк чалар, сүмсү гајырар, һәлә бајаты шикәстәси дә ағзындан дүшмәзди.

АЈРЫМ ГЫЗЫ

Ајрым гызы гысабојлу, көк бир гадын иди. Кичик гумрал көзләри, ај кими јуварлаг үзү вар иди: Бу чалышган, намуслу гадынын үзүндә кишиләрә мәхсус бир һејбәт варды. Һәлә курлајан сәсини һәр кәс ешитсә иди, онун бир киши олдуғуна инанарды. Күндүзләри бир јандан бизим евдә чалышыб-чапалајар, бир јандан да өз евинин ишләрини көрәрди. Мешәдән шәлә-шәлә одун дашыјар, сач асар, чөрәк биширәр, өзкәләринин инәкләрини, гојунларыны сағар, неһрә чалхајар вә јорулмаг нә олдуғуну билмәзди.

481—2

...рдунбәј Кәчәрли адына ...рб. Дөвләт Республика ...НАГ КИТАБХАНАСЫ
Инв. № 49006

Бу вахта гәдәр кимсә Ајрым гызындан «јорулдум» сөзүнү ешитмәмишди. Һәјат ону белә өјрәтмишди. Онун әсл ады Фаты иди. Атасы «ајрым» олдуғундан һамы ону «Ајрым гызы» чағырырды.

Бу ики адамын тәбиәти бир-биринә әсла ујмурду. Онун үчүн Ајрым гызы бир јандан Кәрим бабанын ушаг-часына ишләриндән, гәрибә һәрәкәтләриндән дарылар, о бири тәрәфдән дә нахыр саһибләринин төһмәт вә мәзәм-мәтләрини иззәти-нәфсинә сығышдыра билмәдијиндән Кәрим бабанын архасынча һәр күн сөјләнәрди. Кәрим баба һеч бир шејә әһәмијјәт вермәдији кими, буна да әсла әһәмијјәт вермәјиб нәш'әсиндән, кефиндән гал-мазды.

Бир күн гадынларла ушаглар моруг вә чијәләк јығ-маға кетмишди. Кәрим баба сырадан һеч галармы?! Aj-рым гызы Кәрим бабанын да кетдијини, нахырын баш-сыз галдығыны билмиш, нахыр саһибләринин ачы төһ-мәтини ешитмәмәк, һәм дә Кәрим бабаја ачы дәрс вер-мәк гәсди илә јумру башлы, ири чомағы көтүрүб өзүнү нахыра јетирмишди. Ахшамчағы нахыры обаја доғру сүрәркән һамы она тамашаја чыхды.

Һәтта Кәрим баба да бу тамашадан галмады, узаг-дан лагејд бахышларла арвадыны сејр етди. Ајрым гызы әсла төврүнү дәјишмәјәрәк әлиндә чомаг о инәјин, бу өкүзүн архасынча бағыра-бағыра гачырды.

Кәндлиләрдән бири күлә-күлә Кәрим бабаја:

— Ај Кәрим, ај Кәрим! Буна Ајрым гызы дејәрләр, адамдан белә һајыф аларлар, бу пәһләван арвад киши-дән артыгдыр — деди.

Бу сөзүн Кәрим бабаја бир милчәк вызылтысы гәдәр тә'сири олмады, курлајан сәси илә:

— Мәним кими кишинин елә дә арвады олар—дејә чаваб верди.

ИКИ ПӘҺЛӘВАН

Сулар гаралмаға, күнәш јаваш-јаваш мешәли дағла-рын архасына чәкилмәјә башламышды. Алачығын бир тәрәфиндә палаз дөшәјиб, чај ичирдик. Кәрим баба да палазын бир учунда Ајрым гызы илә јан-јана отурмуш-ду. Һәр икиси кечмиш икидликләриндән данышыр, өјүн-мәјә вә һәр бири өзүнү бәјәндирмәјә чалышырды.

Ајрым гызы Кәрим бабаны гызышдырмаг фикри илә әлини онун чијнинә вурараг дејирди:

— Буну көрүрсүз, ајларча үзүнү көрмәздим. Иши нә иди? Бошбоғазлыг, о гапы-бу гапыда вејл-вејл кәзмәк-дән башга әлиндән бир иш кәлмәзди, евә кәләндә бизә ган гусдурарды. Бир икидлији, гочаглығы олсајды... Ме-шәдән бир шәлә демирәм, бир гучаг одун да кәтирмәзди. Одун кәтирмәјә кетсә көрәрсән беш-он чырпыны архасы-на алыр: «Ајрым гызы, Ајрым гызы! Буну һара төкүм?— дејә бар-бар бағырарды; елә бил ки, мәнә баш кәтириб. Бу күн мешәдән кәтирдијим бу дағ кими шәләни көрүр-сүз ки? Белә шәлә кәтирсә, киши дејәрәм. Онун һүнәри нәдир?

Ајрым гызы сөјләдији сөзләрдән мәғрур бир вәзијјәт алды. Курлајан сәси илә Кәрим бабаја:

— Рәһим ағанын гапысында неһрә чалхаладығымыз јадындадыр? — деди.

Кәрим баба сукутла башыны тәрпәтди. Ајрым гызы үстүн кәлдијини һисс едәрәк, өзүнү доғрултду, шән вә ачыг бир сифәтлә сөзә башлады:

— Икимиз дә чаван идик. Рәһим ағанын гапысында гуллуг едирдик, бу чобан иди, мән дә ағанын инәкләри-ни сағыр, јағ-пендирини тутурдум. Гапыда бундан башга дөрд-беш чобан да вар иди. Һамысы јенијетмә, бығыбур-ма оғланлар иди. Бир күн неһрә чалхалајырдым. Зөһрә ханым да алачығын ағзында дуруб бахырды. Чанымыз үчүн, чобанларын һамысыны јордум. Бах, бунун өзүнү

елә јордум ки, дүшдүјү јердә галды. Зәһра ханым әлләрини бир-биринә вуруб гаггылдады:

— Ај Кәрим, чох өјүнмә, Ајрым гызы дөрд-беш кишијә дов кәлди — деди.

Ајрым гызы бу сөзләри сөјләркән Кәрим баба јетим ушаг кими башыны көксүнә дикәрәк, һәзин-һәзин динләјирди. Ајрым гызынын белә өјүнмәси, Кәрим бабанын сукутла бүзүлүб дурмасы бирдән-бирә бајагдан Ајрым гызына гулаг асанларын гәһгәһәсинә сәбәб олду. Бу гәһгәһәдән Кәрим баба өзүнү бир гәдәр доғрултду.

— Еһ! Адам гочаланда белә сөзләри чох ешидәр; мән әкәр јазы-позу билсәјдим көстәрдијим икидликләри бир-бир јазар, бөјүк китаб бағлардым. Инсан өзүнү өјмәкдән нә чыхар. Арвад нәдир ки, онун икидлији нә олсун. Һај! Һај! Беш-он гојун сағыб, неһрә чалхалајыб, јағ-пендир тутуб, дили ағзына сығмыр. Инди мән дејим, сән гулаг ас!

ПӘЛӘНК ОВУ

Кәрим баба сөһбәтинә белә башлады:

— Бизим Борчалы мешәләриндә пәләнк олмадығыны билирсиниз; анчаг габаг заманларда вармыш. Гырх-элли ил бундан әввәл кәндин јахынлығында бир пәләнк көрүнмүшдү. Онун горхусундан мешәјә һеч кәс кетмирди. Бир күн ешитдим ки, кәндин јахынлығында пәләнк үч инәк парчалајыбдыр; ағлым башымдан чыхды. Түфәнкими көтүрүб кетдим. Кәндлә пәләнкин арасы беш ағач оларды. Дәрәни ашдым. Ашағы узанан дашлы-гајалы бир дағ әтәји илә мешәнин ичәрисинә кедирдим. Күнүн бу заманы иди; күнәш саралмаға, сулар гаралмаға башламышды. Пәләнки көздән гачырмамаг үчүн јан-јөрәмә бахырдым. Бир дә нә көрдүм?! Узагда ики көз мәш'әл кими јаныр. Бахдым, пәләнк иди; о да мәни көрмүшдү, пәнчәси илә ачыглы-ачыглы јери ешир, чырмаглајырды.

Бир аз да кетмишдим ки, бирдән-бирә пәләнк јериндән атылыб, бағыра-бағыра үстүмә кәлди. Бир даша сөјкәниб, түфәнкими она тәрәф јөнәлтдим. Пәләнкин бир нәчиб хасијјәти вар: һүчума башладығы јердән үч дәфә овун үстүнә атылар. Бу үч дәфәнин һеч бириндә овлаја билмәсә, күсүб кедәр. Галхдығы јердән ики дәфә үстүмә атылды, үчүнчү дәфә аз галды үстүмә дүшсүн. Түфәнкими дикәлтдим, һавада үстүмә кәлиркән, голлары арасындан нишан алдым. Пәләнкдән елә бир бағырты гопду ки, сәсиндән дағ-даш титрәди. Көзләрим гаралды, түкләрим үрпәрди. Елә бил ағачлар, дашлар бир пәләнк сүрүсү олуб, үстүмә кәлирди. О ики-үч аддым мәндән аралы бир гаратикан колу јанында јыхылыб нәрилдәјирди. Ики дәгигәдән сонра чаныны тәслим етди. Јахынлашдым. О икид һејваны өлдүрмәјимә пешман олдум, үрәјим көјрәлди, көзләрим јашарды. Түфәнкими бир тәрәфә атыб, габағында диз чөкдүм. Башыны голларым арасына алыб, үзүндән-көзүндән өпдүм.

Пәләнкин дәрисини сојуб евә гајыдандан сонра гоншулар башыма јығылдылар. Дедим ки, Борчалы торпағында бир икид вар иди, о да бу күндән јашамыр. Бундан сонра Борчалы торпағы икид үзү көрмәјәчәк.

Бир саат әввәл сакит вә далғын һалда бир јердә бүзүлүб дуран бу гоча артыг нәзәримиздә бөјүмүшдү. Һамымыз башдан-ајаға һекајәјә гулаг кәсиләрәк ону динләјирдик.

КӘРИМ БАБАНЫН АТАСЫ

Кәрим баба сөһбәтдән дојмур, һадисәни һадисәјә, хатирәни хатирәјә чалајырды.

— Мәним атам да көзәл овчу иди. Нағыл едирди ки, бир күн марал овуна чыхмышдым. Дәрәдә көк бир буға овладым. Чешмә башында кабаб бишириб једикдән сонра, узаныб јатмышдым. Бир дә көзләрими ачанда нә

көрдүм? Дөрд бир јанымы думан елә бүрүјүб ки, бир аддым да габаг көрүнмүр. О күн евә гајытмагдан үмидими үздүм. Ахшам олдуғуну һавадан билмишдим. Ким билир нә гәдәр јатмышам; нә едәчәјими билмирдим. Дүшүндүм-дүшүндүм, ахырда кечәни бир гаја алтында кечирмәк үчүн јаваш-јаваш дағa дырмашдым. Елә учурум, сылдырым гајалыг јерләрдән кечирдим ки, ајағымын алтындан бир даш учса иди, бирбаш дәрәјә јуварланыб, парча-парча олачагдым. Һәм дә гаранлыг иди, көз-көзү көрмүрдү. Габағыма бир мағара чыхды. Дурдум, мағаранын ағзындан ичәри бахдым. Бир шеј көрмәдим, чарәсиз мағараја кирдим, аз сонра јухуја кетдим. Бир дә ағыр хорултудан көзләрими ачдым «—Бу нәдир? Мәндән башга бурада адамммы вар?» — дедим. Димдик отуруб јан-јөрәми јохларкән, әлимә бир һејван гујруғу тохунду, бу бир пәләнк гујруғу иди. Мән мағараја сығындығым заман о, ојаг имиш. Чүнки јатмыш олсајды хорултусуну ешидәрдим. Бу икид һејванын мәни бир гонаг кими мағарасына гәбул етдијинә шүбһәм галмады. Өзүмү итирдим. Анчаг горхмурдум: чүнки бу һејванын чомәрдлијинә әмин идим. Кечәни пәләнклә бир јердә кечиртдим. Сәһәр дан јери ағаранда мағарадан чыхыб, дүнән марал овладығым јерә кәлдим. Маралын бир будуну мағаранын ағзына кәтириб јавашча ичәри итәләдим. О күн јенә овладығым маралын әтиндән кабаб бишириб једим. Күнортадан сонра иди, кәндә тәрәф дөндүм. Мағаранын ашағы јанындан кечирдим. Көрдүјүм бир һадисә ајагларымы мисмар кими јерә мыхлады: дәрәнин ичиндә бир пәләнк узанмыш, бир гурд да онун әтрафында түлкү кими гујруг булајырды. Мәни һејрәт алды, бир јердә отуруб бахырдым. Гурд гујруғуну саллајыб дәрәнин бир о башына кедир, бир дә дөнүб кәлир, гујруғуну бөјрүнә гысараг, дили илә пәләнки јалајырды. Пәләнк исә әсла вүгарыны позмајыб, јалныз ону ити бахышлары илә сүзүрдү. Гурд бир аз сонра пәләнкин чәнәсини, боғазыны јаламаға башлады. Бу хаинин ријакарлыгла пәләнки тәләф едәчәјини һисс етмишдим. Бир ара гурду нишан алыб, вурмаг истәдим. Нәдәнсә фикримдән ваз кечдим. Гурд бир дә дәрәни доланыб, пәләнкә јахынлашанда онун боғазындан јапышды. Јазыг һејван елә бағырды ки, сәсиндән даг-даш титрәди. Елә билдим ки, гајалар үстүмә төкүләчәк. Беш-он дәгигә о көзәл һејван атылыб-дүшәндән сонра һәрәкәтсиз галды. Тәәччүб бурасыдыр ки, гурд јенә пәләнкин боғазыны бурахмаг истәмирди. Өзү исә һеч тәрпәнмирди.

Пәләнкин өлдүјүнү јәгин етдим: анчаг гурдун да тәрпәнмәмәсиндән һејрәтдә идим. Түфәнкими алыб дәрәјә ендим. Пәләнк өлмүшдү. Түфәнкин гундағы илә гурду нә гәдәр вурдумса тәрпәнмәди. Бу да мурдар олмушду. Мән анчаг инди анладым ки, пәләнк дәрәдә узанаркән, бу хаин гурд онунла үз-үзә кәлмиш, онун пәнчәсиндән гуртармаг мүмкүн олмадығындан бу ријакарлыгла ондан чан гуртармаг истәмиш, ахырда да горхудан бағры јарылыб өлмүшдү. Чох әлләшдим, пәләнкин боғазыны гурдун ағзындан гуртара билмәдим, дишләри килидләшмишди. Чарәсиз гәмәми чыхарыб, гурдун дишләрини чапдым. Елә икид бир һејванын гурд кими горхаг, тамаһкар бир һејванын әлиндә өлмәсинә үрәјим јанды.

Бу һадисәдән хатирә олмаг үчүн пәләнкин дәрисини сојуб евә кәтирдим.

Атасынын нағыл етдикләрини битирдикдән сонра Кәрим баба өзүнәмәхсус ағырлыг вә тәмкинлә әлавә етди:

— Инди һаман пәләнк дәриси мәндәдир. Атамдан јадикар олдуғу үчүн сахлајырам.

Атам ону тәсдигләјәрәк:

— Әлбәттә, һәм буну, һәм дә вурдуғун пәләнкин дәрисини сахламалысан, — деди, — чүнки дәриләрин һәр бири ики икидин тарихини билдирән гијмәтли хатирәдир.

ГЫЗЫЛ ИТ

Кәрим бабанын Гызыл адлы бир ити варды. Кечә-күндүз бизим гапымыздан ајрылмазды. Оба итләрини һеч севмәздим, чүнки онларын горхусундан обада тәк вә азад кәзинә билмирдим. Узагдан көлкәми көрүнчә сүрү илә үстүмә төкүлүб һүрәрдиләр. Бизим Гызылы өзүмә алышдырмаг үмиди илә һәр күн нә гәдәр чөрәк једирдирдимсә, јенә дә алачыгдан чыхыб, бир јана кетдијими көрүнчә кәсик гулагларыны ојнадараг, галын, боғуг сәси илә һүрәр, нәш'əми позарды. Она көрә Гызылы да севмирдим.

Бир күн алачыгдан чыхаркән Гызыл үстүмә дүшүб, һүрмәјә башлады. Әлимдәки дәјәнәјимлә ити вура-вура говдум. Кәрим баба ити вурдуғуму бир нечә дәфә көрмүш, бир сөз демәмишдисә дә, хошуна кәлмәдијини үз-көзүндән дујмушдум. Бир күн ити вура-вура гапыдан говаркән Кәрим баба көрдү. Јахынлашараг:

— Вурма, оғлум! — деди. — Бу, мәним чөрәк ағачымдыр. Бунун бир гардаш гәдәр мәнә јахшылығы кечибдир. Сән бунун индилијини көрүрсән. Бир вахт бунун горхусундан евимизин јанындан гуш гушлуғу илә кечә билмәзди. Бу итә беш јүз манат верән олуб, вермәмишәм. Һәр күчүјүнү отуз-әлли маната сатмышам. Бунун нә гәдәр ағыллы, икид һејван олдуғуну билсән, һеч вурмазсан.

Кәрим баба бу сөзләри дејиб, итин башыны әлләри илә охшады. Сонра јенә үзүнү мәнә тутараг деди:

— Гышлагда идик, пајызын ајдынлыг кечәси иди. Гојунлары јамача јајыб, бир даш үстүндә узанмышдым. Нә вахт јатдығымы һеч билмәмишәм. Ојандығым вахт һава гаралмыш, дөврәми дә галын думан алмышды. Елә гаранлыг дүшмүшдү ки, көз-көзү көрмүрдү. Чомағы көтүрүб јеримдән галхдым. Сүрүдән хәбәр јох иди. Гызылы чағырдым. Чаваб вермәди. Дәли кими о кечәни сәһәр етдим. Анчаг мәнә үмид верән бу ит иди: билирдим Гызыл сүрүдән ајрылмаз. Дан јери ағарар-ағармаз уча бир тәпә башына дырмашдым. Ашағыја бахдым. Думандан һәр шеј гара көрүнүрдү. Јенә, Гызыл! Гызыл! дејә бағыраркән дәрәдән боғуг бир сәс ешитдим. Илдырым сүр'əти илә дәрәјә атылдым. О, сүрүнү ики тәпә арасына јығмыш, өзү дә јол ағзында дуруб һүрүр, мәни сәсләјирди. Өзүмү Гызыла јетирдим. Мәни көрән кими севиндијиндән гујруғуну саллајыб, гулагларыны дикләјәрәк, мәни јаламаға башлады. Сүрүјә гурд кирдијини о саат билдим. Сүрүнүн ичинә кирәндә үч гурд өлүсү көрдүм. Ишин нә јердә олдуғуну анладым. Сүрүјә гурд дарашанда, Гызыл онларла боғуша-боғуша сүрүнү бу ики тәпәнин арасына сыхышдырмыш, бурада гурдлара һүчум едиб, бир-бир онлары боғуб өлдүрмүшдү. Гызылын бојнуна нечә сарылмышам... Үзүндән-көзүндән нечә өпмүшәм... Сонра көк бир гочун гујруғуну кәсиб габағына атмышам.

Ифтихар һисси илә сөһбәтини тамамламаға чалышан Кәрим баба Гызылы охшајараг:

— Инди бунун нә чүр ит олдуғуну билдинми? Бу, ит дејил асландыр, әждаһадыр — деди.

Кәрим бабанын бу тә'рифиндән сонра Гызылла барышмыш, сәмими бир дост олмушдуг.

СУМСУ

Кәрим баба илә армуд ағачы алтында отурмушдуг. Мән дәрәдән топладығым дашларла ојнајырдым. Кәрим баба фит чала-чала бир јаш чубуғу јонурду. Кәрим бабанын јени бир шеј гајырмаг истәдијини анладым, јанына кедәркән о, галын, боз бығлары алтындан күлүмсәјәрәк:

— Сәнә сүмсү гајырырам — деди.

— Сүмсү нәдир? — дејә сорушдум.

— Сүмсү гуш кими охујур, бунунла гызылгуш баласы тутурлар — деди.

Кәрим бабаја даһа да јахынлашараг, көзләрими әлләриндән көтүрмәз олмушдум. Чубуғун ортасындан ики

бармаг гәдәр кәсиб, үстүнү көтүрдү. О, јерә јаш от гојдугдан сонра кәсиjи галпағы үстүнә басараг:

— Бах, сүмсү будур! — деди вә ушаглара мәхсус бир севинчлә сүмсүнү ири додаглары арасына гысыб, чалмаға башлады.

Мән сәбирсиз һалда сүмсүнү дартыб әлиндән алыркән о, бүрүшүк көзләриндә, галын, ири додагларында дашгын севинч гығылчымлары учушараг:

— Гызылгуш баласыны бу сәслә чағырыр — деди.

Сүмсүнү инди мән чалыр, о исә өјрәдирди вә биличилиjи илә өјүнүб, мәғрур бахышларла мәнә бахыб күлүрдү.

— Бунунла гызылгуш баласыны нечә тутарлар? — дејә мән сорушдугда, Кәрим баба мәнә бу мә'луматы верди:

— Гызылгуш јувасыны чох вахт су кәнарында, уча ағачларын башында тикәр. Балалары јумуртадан чыхан кими овладығы гушлары өлдүрүб ганыны ичәр, сонра да о ганы гусуб балаларына једирәр. Балалары бир гәдәр бөјүдүкдән сонра, овладығы гушу су кәнарына апарар, түкләрини јолар, чәмдәјини суда тәмиз јудугдан сонра парчалајыб, балаларынын габағына атар. Балалары ганадланыб учмаға башладығы вахт тутдуғу ову кәтириб јувасынын ағзына бирдән-бирә бурахар, гуш өлүм пәнчәсиндән гуртардығыны көрүнчә, пырылдајыб учмаг истәркән гызылгуш балалары һүчум едәр, дәрһал ону тутуб јејәрләр. Анасы балаларына бу чүр овчулуг өјрәдәр. Балаларынын бу заманы аналары үчүн дә горхулудур, јахын кәләрсә о саат һүчум едиб, ону да парчаларлар. Она көрә дә овладығы гушла јувасына јахын бир ағача гонар вә өзүнә мәхсус бир сәслә балаларыны сәсләр. Онларын учуб кәлдијини көрүнчә, ову бурахыб гачар. Гызылгуш балаларыны овчулар бу вахтлар тутарлар, јуваларына јахын бир јердә тор гуруб, ичинә тојуг, кәклик бурахарлар. Чыр-чырпыдан, отлардан гајырдыглары кичик дахмаларда кизләниб бир әллә торун ипини тутар, о бири әллә дә сүмсүнү чаларлар. Гызылгуш балалары аналарынын ов кәтирдијинә алданыб, өзләрини тордакы гушун үстүнә атанда овчулар ипи тез чәкир, тор бағланыр, гызылгуш балалары да торун ичиндә галырлар.

Гызылгуш балалары бу заман чох ачыглы олурлар. Өзләрини инсан әлиндә әсир көрәндә үрәкләри партлар, инсана һеч алышмазлар. Она көрә дә овчулар гызылгуш балаларыны тутунча, ијнә илә көз гапагларыны бирбиринә тикәрләр. Ики-үч күн ач сахлар вә јаваш-јаваш әт вериб өзләринә алышдырдыгдан сонра көз гапагларыны ачарлар. Гушчуғазларын ачығы бу чүр сөнәр, саһибләринә алышарлар. Овчулар гызылгуш, тула көтүрүб ова чыхарлар. Тулалар колларын, гамышларын арасына сохулуб өрдәк, газ, кәклик, гырговул вә турачы галдырынча гызылгуш һүчум ејләјиб овлар.

ЧАН ГОРХУСУ

Сентјабрын исти күнү иди. Күнәш јандырырды. Итләр, чобанлар мешәләрә, сәрин көлкәликләр алтына чәкилмишдиләр. Биз дә алачығын ичиндә һәр биримиз бир јанда узанмышдыг. Сары тојуғум да чүчәләрини башына јығыб, армуд ағачы алтында ешәләнир, дәнләнирди. Тојуг бирдән-бирә ачыглы сәслә гаггылдады. Чүчәләр дәрһал учараг колларын арасына сохулдулар.

Бу заман бир гуш алачығын ағзындан илдырым кими шығыјыб, јүкүн алтына сохулду. Гүввәтли ганад чалынмасына бәнзәр бир сәс һәлә дә алачығымызын үстүндә ешидилирди. Бир-биринин архасынча баш верән бу һадисәләрдән өзүмүзү итирмиш һалда алачыгдан кәнара чыхдыг. Алачыгдан он-он беш аршын учада бөјүк бир гуш ири ганадларыны ачмыш, одлу вә ачыглы бахышларла бизи сүзүрдү. Анам:

— Гызылгушдур — деди, сонра чүчәләри тутмамасы үчүн әлинә бөјүк бир ағач алыб киш, киш едәрәк, гызылгушу говламаға башлады. Биз алачыға кирән гушун архасынча кетдик. Биздән әввәл гардашым јүк алтында бир бучаға сығынмыш гушу галдырыб, севинә-севинә:

— Тутдум, кәкликдир — деди.

Гардашымын әтрафында севинчимдән атылыб-дүшәрәк:

— Вер мән дә бахым — дејә бағырдым.

Бу заман анам ичәри кирди. Кәклији әлимиздә көрүнчә:

— Чанынын горхусундан јазыг өзүнү алачыға салыб- деди.

Гызылгуш пәнчәсиндән гуртарыб өзүнү инсан әлиндә әсир көрән кәклик һәјәчанла чырпыныр, дартыныр, әлләримизи димдикләјирди. Гардашым:

— Ганадларыны бағлајым, гачмасын — деди.

— Јох, оғлум, бу һејван бизим евимизә сығынмышдыр. Ону азад един; бахсаныз а, горхусундан јазығын үрәји ағзына кәлир, — дејә анам чаваб верди.

Бу сөзләри анам елә сөјләди ки, гәлбимиздә риггәт доғду. Артыг һамымыз онун азад едилмәси тәрәфдары идик. Һамымыз алачыгдан чыхдыг. Гызылгуш учуб кетмишди. Кәклик дә о кичик көзләрини көјә дикәрәк бахыр, дүшмәнин кетмиш олдуғуну билмәк истәјирди. Гардашым гушу бирдән-бирә һаваја атараг:

— Уч, кет! — деди.

Кәклик онун әлиндән ох кими чыхды вә бир анда мешәнин ағачлары арасында јох олду.

Һамымыз бағырышараг, кәклијин архасынча хејли бахдыг.

БИЧИН

Сәһәр-сәһәр алачығын ағзында ојнајырдыг. Кәнд ушаглары әлләриндә бадја, мис каса дәрәјә енирдиләр.

Гардашым онларын далынча:

— Намаз, Намаз, һараја кедирсиниз? — дејә чағырды. Намаз архаја дөнәрәк јарымағыз:

— Горуға кедирик, горуға, чијәләк дәрмәјә, — деди.

Биз дә архаларынча гачыб јетишдик, дәрәни кечдик, кичик бир чығырла мешәјә доғру галхдыг. Ики чағрым гәдәр кетмишдик ки, узагда бичинчиләрин орагларынын гат-гарышыг сәсләри гулағымыза јетишди. Севинчимиздән сычрадыг. Бир аз сонра артыг талада идик. Бичинчиләр сыра илә дурмуш, көбәјә гәдәр галхмыш јаш оту бичир, гадынлар, ушаглар исә отларын арасындан чијәләк јығыр вә гурумуш отлардан өтәдә, бәридә таја вурурдулар. Биз дајанармыдыг? Јетишән кими горуға атылдыг. Чијәләкдән дојунча једик. Сонра јумшаг отларын, дәрзләрин үстүндә атылыб-дүшмәјә, бағырышмаға башладыг. Бичинчиләрдән бири орағыны бөјүк бир гангалын көкүндән ендиркән гуш балалары «чик-чик» едиб, кичик ганадларыны чырпараг, галын отлар арасына сохулдулар. Һамымыз ораја гачдыг. Бичинчи әјилиб, овчунда тутдуғу бир гуш баласыны мәнә узадараг:

— Ал — деди.

Севинчәк әлими ачдым. Гушу овчума којду. Овчуму ачаркән әлләрим ал ган ичиндә иди. Түкләрим үрпәрмиш бир һалда «Ај, бу нәдир?» дејә гушу јерә атдым. Ораг онун һәр ики ајағыны бичмиш, кичик һејван ајагсыз галмышды; бир әлләрими ал-гырмызы бојајан гана, бир дә отлар үстүндә инилдәјә-инилдәјә сүрүнән о кичик һејвана бахдым.

Гәлбимдә ачы бир һисс доғду. «Топал һејван, сәни артыг ким бәсләјәчәк?» — дедим. Һамы бичилмиш горуғун тикан кими дуран отлары үстүндә инилдәјә-инилдәјә сү-

рүнән гушчуғаза бахырды. О бири гушлары тутмуш олан ушаглар топал гушу овучлары ичинә алыб тамаша етдикдән сонра, јенә отлар арасына бурахдылар. О күнкү нәш'әмә зәһәр гатылмыш олдуғундан чох далғын идим. Бир саат сонра обаја дөндүк.

Бу әһвалатдан узун илләр кечмишдир. Анҹаг бу күн дә о ганлы вагиәни унутмамышам.

ЈОЛДАШЫМ РЗА

Ҹүмә ахшамлары мәним ән чох севдијим күн иди; чүнки һәр һәфтәнин бу күнү атам шәһәрдән кәләрди. Бир тәпә башында отуруб, сәбирсизликлә атамын јолуну көзләрдим.

Ахшамүстү иди. Обада кәзинирдим. О күн сүдчүләрдән бири шәһәрдән чох тез гајытмышды. Ону узагдан көрүнҹә јанына гачыб, атамы сорушдум. Сүдчү чубуғуну галын додагларынын бир тәрәфинә гысараг, о бири тәрәфиндән түстүнү бурахдығы һалда күлүмсәјәрәк:

— Атан бу күн кәлмәјәҹәк, иши вар — деди.

Бу сөз илдырым кими мәни сарсытды. Мә'јус вә далғын һалда кери дөндүм. О исә архамдан чағырыб:

— Еј, бура бах! Кәләҹәк, сәни алдатдым, мән бу күн тездән чыхмышам — деди.

Ҹаваб вермәдән јолума давам етдим. Күнәш гызыл сачларыны дәрәләрдән, мешәләрдән јаваш-јаваш топлајараг гәрбә, јүксәк дағлар архасына чәкилмәјә, уча ағачларын көлкәләри шәргә доғру узанмаға башламышды. Сүрүләр, нахырлар мәләшә-мәләшә обаја доғру гачырды. Мән дә бир тәпәдә отуруб о курултуну динләјир, о ҹанлы ләвһәни сејр едирдим. Чадырымызын ағзында ат кишнәмәси ешитдим. Дөнүб бахынҹа нә көрдүм? Атам.. Севинҹимдән ајагларым бир-биринә долаша-долаша јүјүрүб бојнуна сарылдым. Атам јолдашым Рзаны да өзү илә кәтирдијиндән севинҹим бир гат даһа артмышды.

Севинмәзмијәм? Ҹүҹәләрими, чешмәләрими, көјәм ағачларымы көстәрмәк үчүн јени адам тапмышдым. Бир финҹан чај ичән кими галхдыг. Тојугларымдан башлајараг көјәм ағачларымы, дәрәдәки чешмәләрими бир-бир көстәрдим. Сонра обаја кәлдик. Сүрүләрин ичинә сохулдуг. Гузуларла, оғлагларла ојнадыг, онларла бәрабәр атылыб-дүшдүк. Артыг гаранлыг дүшүр, сејрәк думан уча дағлар башындан дәрәләрә, мешәләрә енирди. Көј үзү тәмиз олдуғундан шимал тәрәфдәки бир-ики булуд дәниз ичиндә кичик тәпәҹикләр кими көрүнүрдү. Һәр икимиз әл-әлә вериб јүјүрә-јүјүрә евә кәлдик.

ЈАҒЫШ

Атам чадырымызын јанындакы армуд ағачы алтында отуруб Кәрим баба илә сөһбәт едирди. Кәрим баба бирдән-бирә көзләрини шимала дикәрәк курлајан бир сәслә: «Аллаһ, сән сахла!» деди. Бу сөзләри елә сөјләди ки, һамымызда бир һәјәҹан доғду.

Бүрүшүк вә титрәк әли илә көјүн шимал тәрәфиндәки кичик гара булуду көстәрәрәк:

— О илан гүјруғу кими гара булуду көрүрсүз? Чох зијанкар булуддур, — деди. — Бу, зијансыз кечмәјәҹәк.

Атам е'тинасыз ҹаваб верди:

— О булуд бурадан чох узагдыр, бизә зијаны дәјмәз.

Кәрим баба ири папаглы башыны, узун, чал саггалыны ојнадараг, бир даһа диггәтлә булуду сүздүкдән сонра:

— Буна ојнаг булуд дејәрләр — дејә сөзүнә давам етди. — Бу һәр јери кәзәр, амма чох дурмаз. Бир саат јаға аләми туфана верәр. Ики саат чәкмәз ки, тојуг кими балаларыны башына јығыб кәзмәјә башлар. Бу булуддан көзүм һеч су ичмир, еһтијаты әлдән вермәк олмаз. Алачығын хәндәјини тәмизләмәлијәм.

Кәрим баба дуруб кетди. Биз дә атамла алачыға дөнүб, јорғун олдуғумуздан тез јатдыг. Сонра нәләр олдуғуну билмирәм, бу гәдәр хатырлајырам ки, атам мәни голлары арасында јүк үстүнә узадаркән, гулагларымын дибиндә курлајан бир сәсдән көзләрими ачдым. Әтрафыма бахдым. Атам, анам һәр икиси алачығын ичиндә димдик дурмушду.

Атам кичик гардашым Әсәдулланын бешијини јухары галдырмыш, анам да кичик бачымы гучағына алмышды. Сел курулту илә алачығын ичиндән ахыб кедирди. Јағыш дамчылары башымызын үстүндә алачығын кечәләрини кум-кум гамчылајырды. О кечәки туфандан јалныз бу гәдәр көрә билдим.

Сонра јенә јатмышам. Сәһәр көзләрими ачдығым заман күнәш доғмуш, шәфәгләрдән һөрүлмүш сачларыны отлу-чичәкли дағларын, јамјашыл дуран мешәнин үстүнә дағытмышды. Тез алачыгдан чыхдым. Һава о гәдәр саф, о гәдәр көзәл иди ки, һәр шеј инсанын үзүнә күлүрдү... Кечәки јағышдан чичәкләрин, јарпагларын учларындан салланан дамлалар күнәшин ал шәфәгләри алтында алмаз дәнәләри кими парыл-парыл парылдајыр, әтрафына инчә телли нурлар сачырды. Кичик гушлар јашыл будагларда ганадларыны күнәшә доғру ачараг һәм гурудур, һәм дә көзәлликләрә бахыр, о ләтафәтә бүрүнмүш тәбиәти дадлы нәғмәләри илә алгышлајырдылар.

Анам кечәки јағышдан исланмыш шејләри Ајрым гызынын көмәји илә алачыгдан чыхара-чыхара:

— Аллаһ кәссин белә јајлағы, елә бил башымыза јер гәһәтди. Бу нә диррикдир: исланмамыш шеј галмајыб. Һәлә кечә көзләрими бир тикә дә јуммамышам — сөјләнирди.

Атам да:

— Ај дәли, чөлчүлүкдүр, үрәјини сыхма, бунун да бир нәш'әси вар — дејә анама тәсәлли верирди.

— Белә нәш'әни истәмирәм. Сизин үчүн нә вар ки, өзүнүз чөллү, көрдүјүнүз дә елә бу — дејә анам чаваб верди.

Бу аралыг бирдән-бирә чүчәләри, тојуғуму хатырлајыб, чәлд һинә тәрәф јүјүрдүм. Һинин ағзындакы дашы көтүрәндә көрдүм ки, һинин ичи көл бағлајыбдыр. Бу фачиәли мәнзәрәни көрмәјимлә «Вај, чүчәләрим боғулублар». — дејә гышгырмағым бир олду. Дәрһал аилә үзвләри әтрафымы бүрүдүләр. Атам:

— Јазыг чүчәләр, һеч јадымыза да дүшмәјибләр — дејә тәәссүфүнү билдирди, сонра башымы охшајараг, өз һәрәкәти илә мәнә санки тәсәлли вермәк истәди.

Анам:

— Мәним фикримә кәлмишди, амма нә едәк, өз башымызын һајына галмышдыг — деди.

Әлими һинә сохуб, боғулмуш чүчәләри сујун ичиндән бир-бир чыхартдым:

Анам:

— Јаман көзә ох батсын! — деди, һәр кәрән: «Бунлара нә верибсән ки, дәриләринә сығмырлар» дејирди. Бунлара һансы бәднәзәринсә көзү дәјди. Фикир етмә, оғлум, гада-баламызы апарыблар.

Артыг нә едәчәкдим? Олан олмуш, кечән кечмишди.

ИКИД УШАГ

Обамызын шимал тәрәфи гәрбдән-шәргә доғру узанмыш чылпаг гајалыг, даһа сонра галын бир мешәлик иди. Дәрә, гәрбә доғру кетдикчә гајалыг, дағлыг, ири вә ојуг дашларла долу јерләрдән ибарәт иди. Биз оралара кетмәјә горхардыг, чүнки кәндлиләр «ајы вар» дејә бизи горхутмушдулар. Бу горху учундан дәрәнин гәрб тәрәфинә кетмәздик.

Икинди чағы иди. Обада «Дурсуну ајы басыб» дејә сәс гопду. Кәндлиләр дәјәнәк, түфәнк, ит көтүрүб кетди-

ләр. Бүтүн оба ахды. Мән дә чамаата гошулуб кетдим. Нәдән горхачагдым, Кәрим баба орада иди. Көмәјә кедирмишәм кими, һәтта әлимдә јекә бир дәјәнәјим дә варды. Һамымыз низамлы гошун кими, санки бир гала алмаға кедирдик. Дәрәни ашдыг. Ајы дәрәсинин дағлыг тәрәфиндән дырманырдыг. Јухарыда гат-гарышыг бир сәс ешидилди. Итләр гујругларыны, гулагларыны шәкләјәрәк, бирдән-бирә һүрмәјә, үстүмүзә јүјүрмәјә башладылар. Һамыда бир рәшадәт вә шүчаәт доғду. Тәпәни дырмандыг. Дурсун әлиндә түфәнк мәғрур бир һалда бизи гаршылајараг:

— Вурдум. Голтуғунун арасындан вурмушам. Аз гала кафир мәни боғмушду — дејә чамаата гарышды.

Инди һәр кәс Дурсундан мә'лумат алмаға чан атырды. Нәһајәт, бәлли олду ки, бу горхмаз ушаг түфәнклә о тәрәфләрдә кәздији заман өз јувасы ағзында ики баласы илә ојнајан јекә бир ајы илә үз-үзә кәлир. Ајы Дурсуну көрүнчә архасынча дүшүр. Дурсун гачыр, ајы говур; нәһајәт, Дурсун башыашағы гачмағын чәтин олдуғуну көрәндә өзүнү топлајыб, кери дөнүр вә ајыны нишанлајыб, ики голлары арасындан вурур. Ајы алдығы јарадан гүввәтини итириб, јерә јыхылыр. Дурсун кәндә дөнүб, бу вагиәни хәбәр верир. Бир нечә киши илә ајы вурулан јерә кәлирләр.

Биз ајы вурулан јерә јетишәр-јетишмәз итләрдән бири ајыны јахалады. Јаралы һејван бағыра-бағыра ону голлары арасына алыб елә сыхды ки, көпәк гара ағзыны ачыб вар күчү илә зинкилдәди. Кәндлиләр, ағач, гәмә күчү илә ити ајынын пәнчәсиндән гуртарынча ит гулагларыны саллајараг, гујруғуну бөјрүнә гысыб, бирбаш обаја гачды.

Бу гәрар илә ајы итләрин һамысыны бир-бир гачыртды. Анчаг өзү дә чандан, тагәтдән дүшмүшдү. Нәһајәт, кәнлиләрдән бири ајыны түфәнклә вуруб өлдүрән кими, һамы ајынын јувасына доғру ахды. Ајы јувасы дәрәнин

әтәјиндә кичик, тәбии бир мағара иди. Мағара о гәдәр кичик иди ки, ичиндәки ики ајы потасы[1] апачыг көрүнүрдү. Һәр икиси бир-биринә сығыныб, горхаг бахышларла мағара ағзындакы адамлара бахырды. Мағаранын ичи јумшаг ағач габыглары илә дөшәнмишди. Көрүнүр аналары чалышмыш зәһмәтә гатлашмыш, гырдығы ағачларынән јумшаг габыглары илә мағаранын ичини бир халы кими дөшәмишди. Ахырда онларын уғрунда чаныны да фәда етмәкдән чәкинмәмишди. Хүласә, о кичик јетимләри чомагларын башы илә вура-вура мағарадан чыхардылар. Бојунларына кәндир бағлајыб, кәндә кәтирдиләр. Бир аз әввәл әзраил пәнчәсиндән гуртармыш кими гујругларыны јанларына гысыб бағыра-бағыра гачан итләр инди бу һејванчығазлара гаршы аслан кәсиләрәк, дөрд јандан һүчум етмәк истәјирдиләр. Кәндлиләр зор-күч бу һејванлары итләрин пәнчәсиндән гуртара билдиләр.

Кәнд һәјатында тәбиәтин о зәнкин вә кениш гучағында нә гәдәр чанлы лөвһәләр, унудулмаз хатирәләр вардыр!.. ушаглыгдан гәлбимин дәринликләриндә из салмыш о рәнкарәнк, о гијмәтли вә силинмәз хатирәләр!. .

1910

[1] Пота — ајы баласы.

ИНТИҺАРМЫ, ЈАШАМАГМЫ?

Сон баһарын[1] гаранлыг бир кечәси иди. Булудлар бир-биринин үзәринә јығылмыш, орталығы дәрин бир зүлмәт бүрүмүшдү. Хәзанын сојуг рузикары хәзәлләри һәзин бир хышылты илә гопарыб чухурлара говур, ағачларын вә диварларын дибинә ала-бәзәк бир халы кими дөшәјирди.

Тифлис шәһәрини ики һиссәјә ајыран Күр чајы саһилдәки ири дашлара вә гајалара чарпараг, һиддәтлә чағлајырды.

Кечә кечмиш, чыраглар сөнмүш, тәбиәти гаты бир гаранлыг бүрүмүшдү. Күрүн ашағы саһилиндә кичик пәнчәрәдән бир чыраг әтрафына сөнүк-сөнүк ишыг сачырды. Орада бир нәфәрин көзүнә јуху кетмирди. Гәлбиндәки изтираб вә һәјәчаны әкс етдирән далғын көзләрини бир нөгтәјә дикәрәк, дүшүнүр, дүшүнүр, јата бил-

[1] Сонбаһар — пајыз

мирди. Бирдән гәлбинин дәринликләриндән гопан бир «аһ» сәдасы отагдакы сүкуту бир анлыға позду. Јанагларыны ики дамчы јаш ислатды. Додаглары биихтијар гымылданды: «Ај, дүканым јарылды, вар-јохум әлимдән чыхды. Бир јығын оғул-ушаг... гоча атам... Инди мән нә едим? Бир гәдәр пул әлдә едә билсәјдим». Бу сөзләри пычылдадыгдан сонра о, башыны јастыгдан галдырды. Дизләрини әлләри ичинә алараг: «Нә пис зәманәдир» бириси јыхыларса, бу мәхлуг инсанлыг вәзифәсини унудуб, ону тәпикләри алтында әзмәјә чалышыр, әл тутмаг, борч вермәк белә истәмир» — дејә бир анлыға фикрә далды, јенә мә'јус бир һалда башы јастыға дүшдү, көз гапаглары јумулду, үзү јазыг бир көркәм алды. О јенә кәсик-кәсик нәфәс алыр, јатмајыб дүшүнүр, һәјат вә мәишәтлә пәнчәләшир, зеһниндәки ачы дүшүнчә вә сыхынты гәлбиндә дәрин ағры вә сағалмаз јаралар ачырды. О бирдән-бирә көзләрини ачды, ахшамдан бәри зеһнини јоран вә бүтүн варлығыны чејнәјән долашыг дүјүнү ачмыш кими јериндән сычрады. Көзләриндә үмид шө'ләси парлады. Јаваш-јаваш чарпајыдан енди. Палтосуну чијнинә алараг, отағын ичиндә кәзинмәјә башлады. Өз-өзүнә: «Гоншумуз Аванес һәм көһнә достум, һәм дә оғлумун кирвәсидир. Она фәлакәтими сөјләјиб, бир гәдәр борч ала билсәм, аз-чох аиләмә бир газанч мәнбәји тапарам» — деди. Симасыны бир үмид вә севинч шәфәгләри ишыгландырды. Анчаг о үмид ишығы узун сүрмәди, о, јенә әввәлки пәришанлыг ичиндә галды. Көз гапаглары шиддәтлә ачылараг, нәфәси кәсилә-кәсилә:

— Әкәр вермәсә?! — дејә билди.

Бир дәгигә сонра башыны галдырараг, титрәк вә гырыг бир сәслә: «О заман интиһар етмәкдән башга чарәм јохдур» — деди. Бу дүшүнчәләр ичиндә јаваш-јаваш чарпајысына јахынлашараг, јатағына кирди. Беш дәгигә сонра о, рө'јалар ичиндә јатырды.

Сәһәр көзләрини ачдығы заман күнәш доғмуш, илыг

шәфәгләрини каинатын һәр кушәсинә јајмышды. Чәкдији изтираб вә јухусузлугдан гызармыш көзләрини күнәшин кәскин шәфәгләри гамашдырырды. Сүр'әтлә чарпајыдан енди, јујунду, кејинди. Кирвәси Аванесин јанына кедәчәк иди. Гапыдан чыхмаг истәркән мүдһиш бир хәјал ајагларыны јенә мисмар кими дурдуғу јерә мыхлады.

— Әкәр Аванес кирвә вермәсә? Бәс онда?.. Оф, илаһи, чолуг-чочуғуму атасыз бурахма!

Елә бу заман гапы дөјүлдү. Аслан кедиб гапыны ачды. Кәлән Аванес иди. Отаға киринчә:

— Аслан, нә фикирдәсән? — дејә сорушду.

— Һәлә һеч бир фикирдә.

— Дүканына мал алмаг үчүн сәнә нә гәдәр пул лазымдыр?

Аслан башыны ашағы дикиб, чаваб вермәди. Аванес сөзүнү бир дә тәкрар етдикдә, Аслан:

— Алты ај мүддәтинә үч јүз манат борч алсам...

Аванес онун сөзүнү кәсәрәк:

«Елә мән дә сәнә вермәк үчүн үч јүз манат пул кәтирмишәм» — дејиб, пулу достуна верди.

Асланла Аванес көһнә дост олдуғу кими, арвадлары Марал вә Асмик дә бир-бири илә јахын идиләр. Бу ики гоншу тез-тез көрүшүр, бир-бириндән хәбәр тутур вә һәр ики аиләнин хејир-шәриндә ән јахын бир гоһум кими иштирак едирдиләр.

Асланын гоча бир әмиси вар иди. Евдә һамы ону севир, һамы она һөрмәт вә мәһәббәт бәсләјирди. Марал кечә-күндүз пәрванә кими бу хошсима гочанын башына доланырды. Онун ады Баба иди. Бу јохсул вә сонсуз гоча бүтүн дәрдини бу аиләдә унудур. Аслана оғлум, Марала гызым дејирди. Аванес онун сөһбәтиндән чох хошланыр, тез-тез онун јанына сөһбәтә кәлирди.

Бир күн Баба ағыр хәстәләнди. Һәким кәтирдиләр, дава-дәрманынын хејри олмады. Евдә бөјүк, кичик—һамынын ганы гаралмышды. О әзиз гочаны итирмәк һамыја ағыр кәлирди. Аванес вә Асмик һәр күн Бабаны јолухурдулар. Бир һәфтә сонра Баба вәфат етди. Табуту евдән Асланла Аванес көтүрдүләр.

Аслан әмисини чох һөрмәтлә басдырды. Бабанын һәфтәси верилди. Адамлар јејиб-ичәндән сонра, Аслана вә Марала башсағлығы вериб кетдиләр, јас евиндә Аванеслә Асмикдән башга һеч кәс галмамышды. Марал Асмикин ағыр тәрпәндијиндән ушағын бу күн-сабаһ дүнјаја кәләчәјини билиб, дил-ағыз еләди:

— Асмик бачы, сағ-саламат гуртарасан, дөрд-беш күнә доғарсан. Аллаһ оғул версин. Сиз бизә бачы-гардашдан артыгсыныз. Чох зәһмәт чәкдиниз.

— Марал бачы, Баба кими кишинин јолунда адам чанындан да кечәр — дејә Аванес Маралын сөзләрини чавабсыз бурахмады. Сонра күлә-күлә:

— Аслан, оғлум олса адыны Баба гојачағам, инчимәзсән ки? — деди.

— Нијә инчијирәм, ики евин дә көзүнүн ишығы олар. Бу сөһбәтдән бир нечә күн сонра Аванесин оғлу олду. Марал Асмикә доғма бачы кими гуллуг едир, балаларына бахыр, хөрәјини биширирди. Ушағын адыны Баба гојдулар. Доғрудан да, ушаг һәр ики евин көзүнүн ишығы олду.

II

Јанвар ајы иди. Гар парчалары ағ чичәк кими һавада учушурду. Ермәниләр Күр чајынын галын бузларыны гырараг, хачы суја салмаг ајинләрини битирдикдән сонра охуја-охуја көрпү башындакы килсәјә кәлирдиләр. Издиһамын бир башы килсәнин ағзында, о бири башы көрпүнүн ахырында икән шиддәтли бир курулту ешидилди. Көрпүнүн ортасында бир вәлвәлә, һәјәчан гопду. Анчаг курултунун нә олдуғуну анламајан чамаат даһа артыг дәһшәтлә бир-бирини сыхараг, итәләјәрәк, өзләрини бир ан әввәл килсәјә чатдырмаға чалышырды. Һеј-

һат! Јени салынмыш көрпүнүн бир күнлүк беләдавамы олмадығыны вә ону ме'марын пул учундан бу гәдәр хәсислик көстәрдијини ким дүшүнә биләрди? Бир анда јүзләрлә адам бир-биринә сарылараг, дондуручу чаја гәрг олмуш, әтрафы фәрјад вә шивән бүрүмүшдү. Мүдһиш фачиәдән хәбәр тутанлар саһилдә топланыр, бә'зиләри узагдан-узаға тамаша едир, бә'зиләри дә өз адамларынын имдадына гачырдылар. Тәсадүфән Аслан да тамашачыларын ичиндә иди. О, чајын саһилиндә дәрин бир һәјәчанла дајанараг бу мүдһиш фачиәни сејр едирди. Бирдән досту вә гоншусу Аванесин дә су үзәриндәки буз парчаларына јапышдығыны вә гуртулуш үчүн һеч бир имканы олмадығыны көрдү. Аслан артыг дајана биләрдими? Палтарыны сојунараг өзүнү илдырым кими она јетирди. Мин бир фәлакәтдән сонра ону саһилә чыхарыб евинә кәтирди. Аванес бир аз өзүнә кәлдикдән сонра:

— Аслан, биз дин ајры гардашыг. Сән гардашлыг борчуну јеринә јетирдин. Бир инсанын һәјатыны хилас етмәк, она һәјат вермәк — бундан бөјүк нә ола биләр? Өмрүм олдугча сәнә миннәтдарам — деди.

Аслан дәриндән нәфәс алды, достуну мәмнун бахышларла сүзәрәк деди:

— Сәни мән дејил, өзүн гуртардын! Бир ил әввәл мән дә һәјатын амансыз зәрбәләри алтында әзиләрәк, башымы итирдијим заман интиһара гәрар вермишдим. О, интиһардан мәни сән гуртардын. Әкәр гуртармасајдын бу күн сән вә о заман мән һәјата вида етмәјә мәчбур идик. Бизи гуртаран арамыздакы достлугдур!

1910

КӨБӘЛӘК

Тифлисдә олдуғум күнләрин ән бәхтијар саатларыны «Кәнчә бағы»нда кечирирдим. Гајнашан курултулу һәјатдан өзүнү бир даг јамачына чәкмиш вә һәр тәрәфи уча, галын диварларла гучаглашмыш бу бағын ири дәмир гапысындан ичәри киринчә һәр шеји унудур, гаршымда башга дүнја, башга аләм ачылырды. Тәбиәтчә ән көзәл бир лөвһәјә тәглид едиләрәк дүзәлдилмиш бу бағын чох тәбии көрүнән пәришан көзәлликләри, долашыг енишјохуш јоллары, башларыны бир-биринә әјмиш уча вә сых ағачлары варды. Һәр күн кәсә чығырларла ашағыја, дәрәјә гәдәр енәр вә орада бир даш үстүндә отуруб, саатларла фикрә кедәр, дүшүнәрдим.

Пајызын думанлы бир күнү иди. Адәтим үзрә «Кәнчә бағы»ны кәздикдән сонра гыса аддымларла евә гајыдырдым. Бирдән-бирә архадан ешидилән бир сәсдән кери дөндүм. Үст-башы тәмиз, сәлигәли кејинмиш бир кәнч

әли илә «дур!» ишарәсини верди. Дурдум. Јахынлашды. Көрүшдүк.

Онунла кечән ил Бакыда, достларымын биринин евиндә көрүшмүш, таныш олмушдум. Достум мәни она тәгдим етдији заман Гулубәј јериндән галхараг, әлими сыхдыгдан сонра:

— Сизинлә таныш олдуғумдан өзүмү чох хошбәхт саjырам. Бундан сонра тез-тез көрүшәр, һәјата јени ајаг басдығым үчүн билмәдијим бир чох шејләри сиздән өјрәнәрәм. Шүбһәсиз, буну мәндән әсиркәмәјәчәксиниз, дејилми? — деди.

Илк дәфә көрдүјүм вә јахындан танымадығым бу кәнчин нәзакәти гаршысында сыхылараг, сакит бир һалда:

— Биринчи көрүшдә һаггымда бу гәдәр һөрмәт көстәрмәнизә гаршы тәшәккүр едирәм. Сизә өјрәтмәк дејил, сиздән өјрәнмәк вә сөһбәтиниздән истифадә етмәк үчүн ән дәјәрли саатларымы фәда етмәјә һазырам, — дедим.

О мәним бу сөзләримдән чәсарәтә кәләрәк, курсүнү стола јахын чәкиб отурду, сонра сүфрәдә гаршымызда буғланан ики финчан чајы, һүндүр вазлара гојулмуш конфетләри истеһзалы нәзәрләри илә сүзүб, әли илә кәнара итәләди, ев саһибинә амиранә бир сәслә деди:

— Бу нәдир? Кишинин башыны ширни илә алдадырсан? Галх ајаға, сүфрәјә араг, ағзымызы дузламаға да бир аз јемәк кәтир!

— Достум ички севмир.

— Сән кәтир! Мән ону ичирдәрәм!

Мән дә сөзә гарышдым. Биз нә гәдәр мане олмаг истәдик, мүмкүн олмады, о, фикриндә инад етди. Достум галхыб, ички алмаға кетди.

Гулубәј үзүнү мәнә чевирәрәк сүн'и бир тәрздә күлүмсүндүкдән сонра сөзә башлады:

— Мәним әгидәм будур ки, инсан кәрәк күнләрини бир-бириндән хош кечирсин. Одур ки, мән Авропа варлыларынын адәт-ән'әнәләрини үрәкдән севирәм. Онлар јашамағын гајдасыны чох јахшы билирләр. Өмүрләрини кефдә, дамагда кечирирләр. Беш күнлүк дүнјадыр, күнүнү елә кечир ки, гәм көрмәјәсән.

Гулубәј өз дедикләриндән шад һалда ајаға галхды, ики-үч аддым кери чәкиләрәк, биринчи дәфә көрүрмүш кими өз үст-башыны, лак туфлиләрини диггәтлә нәзәрдән кечиртди:

— Бах, бунларын һамысы сон мода илә тикилмишдир. Өзү дә Париж журналларындан көтүрүлмүшдүр. Өз кејимләримиздән лап зәһләм кедир. Доғрусу, башыпапаглы, үст-башындан кәндлилик төкүлән адамлары көрмәјә һеч көзүм јохдур.

Мән тәзә достумун сөзләринә е'тираз етдим. Һәјатда һамынын бојнуна дүшән вәзифәләрдән, зәһмәт вә әмәјин вачиблијиндән данышдым. Сөзләрим Гулубәјә әсла тә'сир етмәди. О өз фикирләрини бир гәдәр дә дәринләшдирәрәк, әслиндә өзүнү даһа да ифша едәрәк деди:

— Јох, сиз һәјата чох үздән бахырсыныз. Бәрк ајагда мән һеч атамы да танымырам. Атам дедим, јадыма дүшүр. Инди атамын бир аз вар-јоху вар дејә јахынлыг едирәм. Јохса, һеч јаныма кәлмәјә дә гојмарам. Башына көһнә мүсәлман папагларындан гојуб күчәјә чыханда она һеч салам да вермирәм.

— Нијә, папаг ки, бизим милли кејимимиздир. Кишиләримизин чоху инди дә папаг гојур.

— Сиз, јазычы олмағыныза бахмајараг, лап елә мәним атам кими дүшүнүрсүнүз. Папаг јахшы олсајды Авропанын зијалылары да ондан гојардылар. Бу мотал папаглар, бүзмәли чухалар лап зәһләми төкүбдүр. Атамын өлмәјини көзләјирәм. Өлән кими вар-јохуну көтүрүб бир баш Парижә, о көзәлләр вә баллар шәһәринә кедәчәјәм. Бәлкә һеч гајытмадым да. Адамын вәтәни оланда да елә олсун.

Тәзә достум чох чәрән-пәрән етмәјә башлады. Бунлара охшајан даһа бир нечә сөз деди. Онунла ағыз-ағыза вермәји лазым көрмәјиб, бир сөз демәдим. Үрәјимдә белә бир адамла таныш олмағыма ачыјыр, сәбирсизликлә достумун јолуну көзләјирдим. Чох чәкмәди ки, достум әлиндә бир шүшә араг, кағыза бүкүлмүш бир нечә шеј ичәри кирди, онлары столун үстүнә гојуб, сәссиз отурду. Мәсәләнин гәлизләшәчәјини көрүб, ајаға дурдум, вачиб иш үчүн кетмәли олдуғуму билдирдим. Нә гәдәр етдиләрсә дә, мүмкүн олмады. Анчаг гапыдан чыханда Гулубәјин мәзәммәтедичи сөзләрини ешитдим:

— Елә бир шүшә? Дәвәни чөмчә илә суварырсан?

* * *

Она көрә дә онунла бу күнкү көрүшүмүздән һеч разы дејилдим. Јахынлашды, саламлашды, үзүндә, көзүндә ушаглара мәхсус бир севинчлә әлими сыхараг:

— Нә көзәл тәсадүф!.. Көнлүм сизи чох көрмәк истәјирди. Јахшы ки, ағыр-ағыр јеријирсиниз, арханыздан јетишә билдим. Әкәр мән ирәлидә олсајдым...

— Мән сизә чата билмәздим, сиз аддымларынызы чох ири атырсыныз — дедим.

— Башга чүр олмаз, тәрәгги вә тәкамүл әсриндә јашајырыг. Оба көчдү, биз галдыг. Гыса аддымларла онлара јетишмәрик.

Һәлә сөзләрини битирмәмишди ки, бирдән-бирә әлләрини гыса палтосунун чибләриндән чыхартды. Јанымыздан саллана-саллана кечән шух бир ханымын өнүндә шапкасыны бир нечә дәфә ојнадараг: «Здравствујте, мадам, һара кедирсиниз?» — деди. Гадын чаваб олараг. күлүмсәди. О исә өзүндән разы бир һалда.

— Бу ханымы танызырсынызмы? — дејә сорушду.

— Хејр, танымырам, — дедим.

— Әскәрбәјин ханымыдыр. Бакыда бунлары танымајан јохдур. Нечә олуб ки, бу вахта гәдәр таныш олмаға мүвәффәг олмамышсыныз?

— Ону талејимдән сорушун!.. Һамы сизин кими бәхтијар олмаз ки... — дедим.

Гулубәј үзүмә мә'налы бир нәзәрлә бахараг, күлә-күлә «Чох доғру!» — деди. Сонра, үзү гызыл јазыларла долу күмүш сигар гутусундан бир сигар алыб јандырды. Бирини дә мәнә тәклиф етди. Сигары ики додағына гысыб һавада бир-ики даирәви думан бурахдыгдан сонра сөзүнә давам етди:

— Бу ханымла Бакыда бу ил таныш олдум. Христианларын јени илини гаршыламаг үчүн Сәфибәјлә бирликдә онлара кетмишдик. Биздән башга һамы орада имиш. Евләри, ешикләри нә гәдәр сәлигәли, нә гәдәр тәмиз иди. Ән чох мәним нәзәрими чәлб едән ханымын кичик бачысы Шура иди. Салона битишик олан ушаг отағында о, ушаглара јолка бәзәјирди. Тәсвирәкәлмәз бир марагла јени илин дахил олачағы дәгигәни көзләјирдик. Артыг көзләдијимиз заман јетишмиш, гәдәһләр бир-бири илә көрүшмәјә, өпүшмәјә башламышды ки, бирдән-бирә јан гапы ачылды. Ушагларын һамысы «урра» дејә бағырды. Шура ханым мәғрур бир төврлә ирәлиләјәрәк: «Чәнабләр, гапыны ачыб, бу шәнликдә иштирак етмәји бизә дә мүсаидә едирсинизми? дејинчә ичәримиздән бириси: «Һај... һај... Шура ханым! Чанла-башла гәбул едирик» дејә бағырды. Салонун мүхтәлиф тәрәфләриндә ички вә гумар үчүн гојулмуш столларын әтрафында отуран гонаглар ушагларын гәшәнк бәзәнмиш јолкасына, даһа доғрусу, Шура ханымын мәһарәт вә сәнәтинә тамаша етмәјә кетдиләр. Ох, билсәниз нә гәдәр шух, нә гәдәр дилбәр гыз иди! Јеришиндә, дурушунда, бүтүн һәрәкәтиндә бир наз дујулурду. О кечә көзәл пиано чалды, романслар охуду. Сонра рәгс башланды. Дан јери сөкүлүнчәјә гәдәр једик, ичдик, чалдыг, ојнадыг; азғын тәглидләр, күлүнч мејмунлуглар етдик.

— Чох доғру, бу ки, Дарвин нәзәријјәсини исбат үчүн чох әсаслы дәлилләрдир — дедим.

Биз сөһбәт едә-едә бир гапы ағзына јетишдик.

Ахын-ахын шәргә доғру кедән гара булудларын зәһәрли вә ачы тә'сири синирләримә ишләдикчә, бүтүн вүчудумда һисс етдијим бир сызылтыдан титрәјәрәк, ихтијарсыз һалда:

— Гулубәј, һараја кедирик? Бу јол ки, бизи гәбиристана апарыр, — дедим.

Гулубәј кәсик бир нәзәрлә үзүмә бахараг күлә-күлә:

— Бәли, — деди, — һеч билмәдән сизи бураја гәдәр кәтирдијим үчүн үзр истәјирәм. Атама мәзар дашы сифариш етмишәм. Һазыр олдуғуну билмәк үчүн кедирәм.

Бир гәдәр сүкутдан сонра:

— Чаным, бу көһнә адамлар бир бәладыр. Онларла кечинмәк, һәр истәкләрини јеринә јетирмәк үчүн инсанын әсәбләри дәмирдән олмалыдыр. Ах, онун әлиндән нәләр чәкмәдим? Кениш дүнја башыма дар, ишыглы дүнја көзләримдә гаранлыг көрүнүрдү. Дава етмәдијимиз бир күн јох иди. Мән онун һәр һәрәкәтинә нифрәт етдијим кими, о да мәним һәр ишимә гаршы, һәр бир һәрәкәтими шиддәтлә тәнгид едирди. «Белә етмә, елә отуруб-дурма!» — дејә, ачы тәнгидләрлә мәни лап һалдан чыхарырды. Һәлә јолдашларым, ја да көзәл бир мадмазеллә күчәдә долашдығым заман гаршыма чыхаркән һирсләнирдим. О мәним кими охумуш оғлу олдуғуна гүрурландығындан көксүнү габардараг, һәштәрхан хорузу кими үстүмә кәлир, мәни сөјләтмәк үчүн мин васитә дүшүнүрдү. Мән дә көһнә фикирли, көһнә кејимли адамла данышмаг истәмәјәрәк, ондан гачмаға чалышырдым. Һәтта танымајанлара «бизим хидмәтчидир» дејирдим.

Нә дејирсиниз, мәним бу һәрәкәтим она һәр шејдән пис тә'сир едирди, јазыг гочаны јаралајырды. Арабир евдә: «Сәндән нәјим әскикдир. Палтарым көһнә, јамаглыдыр, ја өзүм сәндән чиркинәм? Зәһмәт чәкдим, әтәк-әтәк пул сәрф етдим, сәни бөјүтдүм, охутдум, инди мәни бәјәнмирсән? Нанкор!...» — дејә һиддәтләнирди. Мән һеч әһәмијјәт вермәздим. Нәһајәт, мән ону динләмәкдән јорулдум, о сөјләмәкдән. Һәр икимиз бир-биримизә ујушмадығымызы һисс етдик. Бу һисс бизи бир-биримиздән узаглашмаға мәчбур етди. Бу чарпышма узун мүддәт давам етди. Нәһајәт, мән галиб чыхдым. Ахыр ки, гочаны мәзара басдырдым, пәм дә бир даһа сојуг мәзәмәтләрини ешитмәмәк үчүн көһнә, чүрүк фәлсәфә вә мүһакимәләри илә бәрабәр.

Гулубәј сөзүнү битирмиш, сөјләдикләриндән разы бир вәзијјәт алмышды.

— Елә исә алтындан чыхмамаг үчүн үстүндән бир мәзар дашы гојмаға да тәләсиниз — дедим.

Гулубәј мә'налы бир аһәнклә:

— Елә тәләсмәјим дә онун үчүндүр — деди.

Һәр икимиз дүшүнчәли бир сүкутун ағырлығы алтында әзилирдик. Бирдән-бирә әлиндә салладығы јајлығыны көстәрәрәк:

— Бахын, бағын чәнуб тәрәфиндә, учурум үзәриндә учалан бүрчү көрүрсүнүзмү? Көһнә заманлар хаинләри орадан учурума атармыш. Бах, бу көбәләкләри дә о бүрчүн әтәкләриндән топламышам, чох јахшы вә тәзә көбәләкләрдир, рича едирәм көтүрүнүз — деди.

Чох тә'кидлә көбәләјн овчума сыхышдырды. Сонра, јахындакы гапыдан гәбиристана кетди.

Мән бир аз сонра бағдан чыхыб, кичик бир чығырла евә дөнүрдүм. Ајағымын алтында, чох ашағыда гајнајан дириләр өлкәсини сејр едирдим. Овчумдакы көбәләкләрин јурду олан бүрчә јетишмишдим. Овчуму ачдым. Көбәләкләри ики бармағым арасына алараг бахырдым. Биринин јанындан бармағымла бир парча гопарыркән,

гара башлы кичик бир гурд башыны чыхарыб әтрафы горхунч бахышларла сүздүкдән сонра јенә дә башыны сүр'этлә көбәләјин ичиндә кизләтди. Бу гурдлу көбәләкләрә инди даһа бөјүк бир мараг вә гәлбимдә чошуб-дашан бүтүн ачы тәәссүратымла бахырдым. Нә гәдәр бахдығымы, нәләр дүшүндүјүмү билмәдим!... Көбәләкләри бүтүн гүввәтимлә ашағыја, о хаинләр, гатилләр мәзарлығы олан учурума атараг, архама бахмадан јолума давам етдим.

Пајыза мәхсус шиддәтли күләк кетдикчә гүввәтләнәрәк, башларыны дик тутан чаван вә сағлам ағачлары о јан-бу јана әјир, јарпаглары һәзин бир хышылты илә гопарыб чухурлара, јоллара дөшәјирди. Шәргә доғру ағыр-ағыр учушан кома-кома булудлар бирләшир, шәһәри кет-кедә горхунч бир гаранлыг алмаға башлајырды. Јери цикчә ајагларым алтында хәзәлләр һәзин бир сәслә хышылдајырды. О тозлу һава чијәрләримә чөкдүкчә, сүмүкләримә, әсәбләримә ишләдикчә, бүтүн вүчудуму бүрүјән бир ағрынын ачысы илә eниш, дашлыг бир чығырла ашағы енир, евә тез јетишмәјә чан атыр, өз-өзүмә:

— Бу мүдһиш рузкар горхунч бир туфан гопара биләр—дејә дүшүнүрдүм.

Гапы ағзына јетишдијим заман јағыш ири-ири дамчыларла јағмаға башлады.

1912

ПИРИН КӘРАМӘТИ

Ијун ајынын исти бир сәһәри иди. Дар бир чығырла сых ағачларын алтында кичик бир тәпәјә дырманырдыг. Достум Ағабәј: «Бурада сәнә көстәрәчәк мараглы бир јер вардыр» — дејиб, даһа сүр'этлә ирәлиләмәјә башлады.

Јохушу чыхдыг. Тәпәнин ләтиф отларла дөшәнмиш сејрәк ағачлы дөшү илә јеријир вә достумун мәнә көстәрәчәји мараглы јерин нә олдуғуну көрмәк үчүн тәләсирдим. Фәгәт бу тәпәдәки инчә, пәришан көзәллик мәни о гәдәр мәшғул етмишди ки, һәр шеји унутмушдум. Әтрафымыздакы фындыг, зоғал ағачларына сарылмыш јабаны үзүм вә бөјүрткән колларынын ири јарпаглары бураны сәрин вә јашыл көлкәлијә чевирмишди. Отларын, чичәкләрин көзәл гохусу јахындакы јени бичилмиш тарлаларын әтринә гарышдығындан, инсан әтрафы бүрүјән рајиһәдән дојмурду. Арабир мүхтәлиф ағачларын будаглары арасына сығынмыш гушларын чинкилтиси, кәсик-кәсик фәрјады ешидилирди.

481—4

Достум бу јерләри биринчи дәфә көрүрмүш кими әлләрини һејрәтлә бир-биринә чырпды:

— Бура ки гушлар мәскәнидир... Көр нә гәдәр гуш вар! Бах, јарпагларын арасына сығынмыш сары чичәјә бәнзәјән о гушчуғазы көрүрсәнми? Нә гәдәр шух, нә гәдәр көзәлдир! Бүтүн ләтафәт вә инчәликләри өзүндә топламыш олан көзәллик танрысыны хатырладыр. Диггәт ет, тәбиәтин ән нәш'әли бир заманында јаранмыш олан бу кичик мәхлугда нәләр јохдур?! О һәм шаир, һәм дә көзәл бир бәстәкардыр. Каш ки биз бу гушлар гәдәр мәс'уд олајдыг, ганадланараг, гаршыдакы уча дағларын башындакы булудлара гарышајдыг!

— Јох, достум, мәним үчүн бура даһа хошдур, чүнки о рүтубәтли булудлар ичиндә бу рәнк вә ләтафәти, зөвг вә сәадәти тапмазсан! — дедим.

О, сәмими күлүмсәјәрәк, әтрафы бир даһа һејрәтлә сүздү:

— Доғрудан башга аләмдир — деди. Сонра әлимдән чәкәрәк:

— Кәл, кәл... дедијим јерә чатырыг — дејә мәни өзү илә бәрабәр апармаға башлады. Гочаман бир идә ағачынын алтында дајандыг. Достум идә ағачынын назик вә узун будаглары алтында олан көһнә бир гәбри әли илә көстәрәрәк, һеч бир сөз демәди. Ағачын будагларына бир чох әлван ипләр, мүхтәлиф рәнкли парчалар, хырда даш, кәсәк бағланмыш вә бир нечә бешик асылмышды. Идә ағачы чох гәрибә, әсрарәнкиз бир көркәм алмышды.

— Бунлар нәдир? — дејә сорушдум.

— Бу ипләр нәзир саһибләри тәрәфиндән бағланмыш, бешикләр исә доғмајан гадынлар тәрәфиндән асылмышдыр — деди.

— Һәр икимиз бир ан сусараг, о ағачы вә көһнә гәбри нәзәрдән кечиртдик. Хәјалымыз ибтидаи дөврләрдә јашајан бабаларымызын көһнә адәт вә е'тигадларыны көзүмүз өнүндә чанландырды. Ихтијарсыз олараг: «Әчаба,

биз һансы дөврдә јашајырыг? — дејә һејрәт ичиндә достумун үзүнә бахдым. О да ејни төврлә:

— Даш дөврүндә! — дејә чаваб верди.

Бу заман гәбрин баш тәрәфиндә гојулмуш јуварлаг вә шагули шәкилли бир нечә даш көрдүм, хошума кәлдијиндән бир-икисини көтүрдүм. Достум әлими тутараг:

— Нә едирсән? Бунлары көтүрмәк олмаз! — дејә сәсләнди.

— Нә үчүн?

— Пир гәзәб еләр, хәстәләнәрсән.

— Сәндәми бу хурафата инанырсан?

О күлүмсәјәрәк:

— Јох, чаным, сән мәни нә зәнн етдин. Анчаг чаһил адамлар дашлардан бирини әлимиздә көрсәләр, гијамәт гопарарлар — деди.

Мән дашлары јеринә гојдум. Бир гәдәр идә ағачынын алтында дајаныб, мөвһуматын шүуру нечә зәһәрләдијини дүшүндүм. Гәзәбдән данышa билмирдим.

Динмәзчә јолумуза давам етдик.

Мешәдәки дәрин сукуту гушларын чивилтиси, бир дә бизим ајаг сәсләримиз позурду. Достум әлини чијнимә гојду. О, ири ала көзләрини үзүмә дикәрәк:

— Сәнә узун, һәм дә чох гәмли бир әһвалат сөјләјәчәјәм — деди:

Беш-он аддым кетдикдән сонра јени бир гәбир дашы јанында отурду. Онун гашлары чатылмыш, үзү думанланмыш, көзләриндәки парлаглыг сөнмүшдү. Бир дәгигә гәбри һәзин бахышларла сүздүкдән сонра:

— Мәним ән јахын, ән сәмими достум Әһмәдин гәбридир — деди. — Олдугча һәссас, намуслу бир кәнч иди. Тәһсили аз олса да чох исте'дадлы бир чаван иди. Рустов кәндиндә приставын бүтүн дәфтәрхана ишләри онун әлиндән кәлиб-кечирди. Һәр күн ахшамлар көрүшүб, күнүмүзү хош кечирәрдик. Бу көзәл инсанын анчаг бөјүк бир гүсуру варды, бир фикир вә ирадә саһиби де-

јилди. Көрүшдүјү адамларын тә'сиринә тез гапылар, онларын фикир вә мүһакимәләрини дәрһал мәнимсәрди. Ахырда да бу ирадәсизлијин гурбаны олду. Достуму гысача характеризә етдикдән сонра онун башындан кечән фачиәни сәнә нәгл едим.

— Мүһүм бир иш үчүн он күн мүддәтинә Губаја кетмишдим. Орадан да Бакыја кетмәли идим. Сәфәрим зәнн етдијимдән чох узун сүрдү. Јашадығымыз Рустов кәндинә дөндүјүм заман достуму көрмәк үчүн евинә кетдим, һеч кәси көрмәдим. Гапылар, пәнчәрәләр бағлы иди. Орадан бирбаш ишләдији идарәјә кетдим. Мә'мурлардан бириси Әһмәдин сәтәлчәм олдуғуну вә муаличә үчүн һараја исә кетдијини сөјләди. Бу хәбәр мәни чох пешман етди. Пәришан һалда евә гајытдым. Ахтарыб тапмаг истәдим, лакин һарада олдуғуну гәти сурәтдә өјрәнә билмәдим. Һәрә бир сөз дејирди. Бириси муаличә үчүн шәһәрә кетдијини, бириси Хачмаз хәстәханасында јатдығыны, бә'зиләри дә шәфа үчүн пирә кетмиш олдуғуну сөјләјирди. Үч күн сонра достумун ағыр сәфәрдән гајытдығыны ешитдим. Дәрһал јанына кетдим. Мән ичәри кирәндә о, јатагда иди. Көрүнчә һејрәт етдим.

Сөһбәтин бу јеринә чатанда Ағабәј әзиз достунун гәмли талејини хатырлајараг, дәрин бир кәдәр һисси кечирирди. О данышдыгча сәси дә јавашыјыр вә гәмли бир аһәнк алырды. Ағабәј сөзүнә давам едәрәк деди:

— О сағламвүчудлу адам аз заман ичәрисиндә әријәрәк о гәдәр дәјишмиш, о гәдәр кичилмишди ки, таныја билмәдим. Симасындакы о рәнк, тәравәт, көзләриндәки о нур сөнмүш, јанаг сүмүкләри чыхмыш, көзләринин һәдәгәләри чухурлашмыш вә әтрафыны дәрин, гара бир даирә сармышды. Елә тутулмушдум ки, дөрд-беш дәгигә данышмаға игтидарым олмады. Чашгын-чашгын үзүнә бахырдым. Нәһајәт, бир аз өзүмү топлајараг дедим:

— Сәнә нә олду? Кедиркән сапсағлам гојуб кетмишдим:

О зәиф бир сәслә:

— Сорушма, гардашым, сорушма, дәрдим бөјүкдүр — деди.

— Хәстәлијин нәдир?

— Әввәлчә сәтәлчәм.

— Сонра?

— Сонра да ахмаглыг...

— Бакыда һәкимләрә өзүнү көстәрдинми? Онлар нә дејир?

О, ачы-ачы күлүмсәјәрәк, башыны јастыгдан бир аз галдырды. Чухур вә гарамтыл бир даирә ичиндә сөнүк-сөнүк парылдајан көзләрини үзүмә дикәрәк һејрәтлә:

— Бакыја!... Инсан ораја муаличә үчүн кедәр? Мәним орада нә ишим!

— Бәс сән һараја кетмишдин?

Заваллы чаван гәлбинин ичиндән вурулмуш кими инләди. Данышмаг истәди, лакин сүрәкли өскүрәк мане олду. Бәлғәмдән боғазыны тәмизләдикдән сонра һәзин бир сәслә:

— Мән ата-баба гајдасы илә «Пирһәсән»дән шәфа истәмәјә кетмишдим, — деди.

Әһмәд мә'налы көзләрини үзүмә дикди. Әти кетмиш вә анчаг дәри илә сүмүк галмыш әлләри илә јорғаны үстүндән галдырды, мум кими әримиш вүчудуну башдан-ајаға сүздүкдән сонра:

— Бах, пирин шәфа вә кәрамәти белә олду. Сағ кетдим, өлү гајытдым — дејә јенә јорғана сарынды.

— Бәс инди нечәсән, тамам сағалмысанмы?

Амансыз өскүрәк достуму сөз сөјләмәјә гојмурду. О, бир аз сакит олдугдан сонра башына кәләнләри гысача мәнә нәгл еләди.

— Сәни көрәндән үч күн сонра сојугдан бәрк хәстәләндим. Дүз он беш күн јатдым. Сағалдыгдан сонра јенә ишә кедирдим. Амма хәстәлик мәни лап үзмүшдү. Өзүмү чох јорғун, һалсыз һисс едирдим. Нәш'әм гачмыш, јемәк-

дән галмышдым. Мәним бу һалым анама пис тә'сир едирди. Бир күн деди: «Оғул, сән нә вахтачан белә галачагсан. Кәл сөзүмү ешит, сәни «Пирһәсән»ә апараг. Орада гурбанымызы кәсәк, шәфамызы истәјәк, сән о пирин кәрамәтини бир көр. Бу нахошлуғу елә орада гојуб кәләчәксән». Мән гәти сурәтдә рәдд етдим. Бу заман халам да кәлди. О да сөзә гарышыб, ики бачы мәни данламаға вә пирин кәрамәтинә инандырмаға чалышдылар. Мәним ирадәсизлијими билирсән. Гысасы, зор-күч мәни разы еләдиләр, Мән: «бир шеј газанмасам да, бир шеј итирмәјәчәјәм, һеч олмаса кичик бир сәјаһәт едәрәм» дејә, ертәси күн јола чыхдыг. О күн «Пирһәсән»ә чатыб гурбанымызы кәсдик, зијарәт етдик, шәфамызы диләдик, о кечә орада галмалы олдуг. Һәмин күн әтрафдан әлли нәфәрә гәдәр зәввар[1] кәлмишди. Гадын вә ушагдан ибарәт олан бу дәстә ичәрисиндә јалныз беш киши вар иди ки, о бәдбәхтләрдән бири дә мән идим. Кечәни арабанын ичиндә јатдым.

«Гурбан әтидир» дејә кабаб чох јемишдим, даһа доғрусу «шәфадыр» дејә једиртмишдиләр. Сәһәрә гәдәр көзләрими јуммадым. Чох нараһат идим. Јалныз сәһәрә јахын бир саат јата билдим. Көзләрими ачдығым заман көрдүм ки, мүчавир[2] зәвварлары башына јығыб «Пирһәсән»ин кәрамәтиндән узун-узады сөјләјир, онлар да һејрәтлә мүчавири динләјирләр. Мүчавир «Пирһәсән»ин кәрамәтләрини сөјләјиб битирдикдән сонра: «Бунун бөјүк оғлу да мүршүд вә кәрамәт саһиби бир шәхс олмушдур — деди, — мәзары да, бах, бу јахындадыр. Инди ки кәлмисиниз, ону көрмәмиш кетмәјин, сиздән наразы галар».

Чамаат истәр-истәмәз һаман пирә доғру һәрәкәт еләди. Мүчавир дә онларла кедә-кедә һаман пирин мө'чүзәләриндән нағыл етмәјә башлады. Тәхминән әллли нәфәр бир чығырла кедирди. Мүчавир дурду. Әли илә көстәрәрәк:

— Бах, бу чығырла кедин. Һаман пирин мүчавирләри гаршыныза чыхар вә нә едәчәјинизи сизә дејәр. Амма кедәркән мешәдә көзүнүзә әчаиб шејләр көрүнәчәк, гәрибә сәсләр ешидәчәксиниз. Әсла горхмајын. Мәним бундан ирәли кетмәјә һаггым јохдур — дејә кери дөндү.

Биз мешәнин ичинә јајылыб, јаваш-јаваш ирәлиләјирдик. Башымыз үзәриндә гочаман, јүксәк ағачлар ири-ири будагларыны саллајараг, бизимлә әјләнирмиш кими дурурду. Һәр кәсдә бир горху вә дәһшәт варды. Һава дурғун вә думанлы иди. Ағачларын ән јүксәк будагларында бир јарпаг белә гымылданмырды. Һәр тәрәф сәссиз иди. Бу сәссизлији јалныз бизим ајаг сәсләримиз, чырчырамаларын чырылтысы вә јахын көлмәчәләрдәки гурбағаларын гурултусу позурду.

Көзләримизи мешәнин галын чалы вә колларына дикәрәк кедир вә дәли кими сәксәнирдик. Ирәлидә бир сәс гопду. Галын бир кол дибиндән билмирәм түлкүмү, ја довшанмы гачды. Бу аралыг бирдән-бирә зәввар гафиләсинин дөнәрәк, һәјәчанла бағыра-бағыра бизә тәрәф јүјүрдүјүнү көрдүм. Арвад, ушаг бир-биринә гарышараг, бир-биринә сарылараг елә бағырырдылар ки, санки бир дәстә гулдур үзәрләринә күллә јағдырырды. Дәһшәтдән

[1] Зәввар — зијарәт едән.
[2] Мүчавир — мә'бәд јанында јашајан.

вүчудуму исти бир тәр басды. Ајагларым титрәмәјә башлады. Ичләриндә киши аз олдуғундан мүдһиш бағырты илә һамысы бизә доғру кәлирди. Түкләрим үрпәрди, көзләрим гаралды. Ајагларым артыг һәрәкәтдән галды, башым думанланды. Һәр кол, һәр даш, һәр јарпаг көзүмүзә бир вәһши кими көрүнүр, гулагларымызда кетдикчә әчаиб сәсләр вә курултулар артырды. Өзүмүзү топлајачаг, дүшүнәчәк бир һалда дејилдик. Бағыра-бағыра мән дә керијә доғру гачдығымы хатырлајырам. Сонра нәләр олдуғуну билмирәм. Ајылдығым заман өзүмү мешәдә дејил, Хачмаз хәстәханасында көрдүм. Бир шәфгәт бачысы башымын үстүндә дуруб, гашыгла ағзыма дәрман төкүрдү. Мән вәһши кими дуруб гачмаг истәдим. Һәр шеј көзүмә гәрибә көрүнүрдү. Там бир һәфтә әсәби һал кечиртдим. Өзүмү бир гәдәр јахшы һисс етдикдән сонра мәни хәстәханадан чыхартдылар. Кәлиркән һәким сонунчу дәфә олараг мәни мүајинә етди. Сонра диггәтли бахышларла мәни сүзәрәк: «Хәстә, сән бәрк горхмусан, сәндә вәрәм хәстәлији сүр'әтләнир. Онун гаршысыны алмаг лазымдыр. Је, ич, истираһәт елә!» — деди.

Достум Ағабәј сөзүнү бурада кәсәрәк, гәмкин-гәмкин дүшүнмәјә вә әли илә мәзар дашыны охшамаға башлады.

— Бәс сонра нә олду? Достун Әһмәд нәдән вәфат етди? — дејә сорушдум.

О, башыны галдырды вә гызармыш көзләрини үзүмә дикәрәк, чаваб верди:

— Әсл фәлакәт сонра үз верди. Күндән-күнә солду,

мум кими әримәјә башлады. Мән чох чалышдым, ону Бакыја апардым,ән мәшһур докторлара көстәрдим. Өз пулу илә хәстәханаја јерләшдирдим. Кәндә дөнәркән:

— Гардашым, — деди, — сән чох зәһмәт чәкдин. Доғма гардашын етмәдији јахшылығы сән мәнә етдин. Анчаг бу јахшылығын әвәзини верәчәјимә үмидим јохдур, зира ки, бу хәстәлијин пәнчәсиндән гуртулмајачағам.

Она чох тәсәлли вердим.

Достум јенә сөһбәтини кәсди, көзләрини гәбрә дикәрәк галды.

— Сонра нә олду? Ордамы вәфат етди?

— Јох, бир ај сонра хәстәханадан: «Хәстәниз үмидсиздир, кәлин апарын!» — дејә бир телеграм алдым. Кетдим, кәтирдим. О, артыг скелетә дөнмүшдү. Чох зәһмәтлә кәтирдим. Ики һәфтә сонра вәфат етди.

Достум сөзүнү битирәндән сонра јашлы көзләрини бир мүддәт гәбрә дикәрәк галды. Сонра гәбрә ишарә едәрәк, титрәк бир сәслә: «Нә гәдәр көзәл инсан, нә гәдәр јахшы дост иди! Ону мәндән «Пирһәсән» ајырды» — дејә мә'налы-мә'налы мәнә бахды. Сонра әлини шиддәтлә мәзар дашына чырпараг:

— Бах, будур пирин кәрамәти! — дејә гәзәблә бағырды.

ИБЛИСИН ҺУЗУРУНДА

аранлыг... Сеһрли вә боғучу бир гаранлыг... Һәр шеј зүлмәтин див ағырлығы алтында јорғун-јорғун мүркүләјир, һәр шеј дилсиз бир гүввәтин тә'сири илә горхунч рө'јалар ичиндә чырпынырды. Һәр шеј зүлмәт ичәрисиндә әримиш, орада-бурада көз кими бахан, нурлары удан гаранлыға гарышмышды. Әнкин бир бошлуг ичәрисиндә сакин кими көрүнән јер күрәси гаранлыглар ичиндә далғын-далғын јуварланырды.

Бүтүн тәбиәтә, бүтүн аләмә һаким олан о шүбһәли сәссизлијә гаршы һәр шеј дилсиз, һәр шеј дујғусузду.

Бу анда учурумлу, јалчын бир гаја башында гулаглары батырачаг гәдәр дәһшәтли бир ганад чарпмасы, далынча команданлара мәхсус «һазыр!» дејә галын вә горхунч бир сәс курлады. Өлүм горхусу верән о сәсин шиддәт вә һејбәтиндән бүтүн дүнја титрәди. Мүһүм бир һадисә баш вермиш кими һәр јандан горхунч тејфләр

сәс кәлән сәмтә гачыр вә о ағыр сүкуту өтә-бәридә ешидилән шиддәтли ганад чарпысы, бајгуш өтүшүнә бәнзәр ијрәнч сәсләр позур, орталығы гара көлкәләр титрәдирди. О горхунч көлкәләр, гара тејфләр гаја башында ов үзәринә һүчум едәчәк гартал гурумуну алмыш сәс саһибинин әтрафына топланараг, онун ганадларындан, ајагларындан өпәрәк:

— Иблис!.... Иблис!..... Һәр әмрин бизим үчүн мүгәддәсдир, — дејирдиләр.

Иблис дөрд јанында учушараг, һәмһәмәләри илә ону алгышламагда олан оғулларыны гүрурлу бахышлары илә сүздүкдән сонра әввәлки төврүнү позмадан сөзә башлады:

— Чалышган оғулларым! Бу күн әлдә етдијимиз бөјүк мүвәффәгијјәтләр сизин сә'ј вә гејрәтинизин нәтичәсидир. Ишләр күндән-күнә истәдијимиз бир шәкил алмаг вә бөјүк һәјәчанла бәсләдијимиз арзулар көзләдијим чичәкләри вермәк үзрәдир. Бу илки тәрәггимиз мәнә үмид етдијимдән зијадә үмидләр верир. Адәмин һәјат сәһнәсинә ајаг басдығы вә бәни-инсанлары аздырмаға сөз вердији күндән бәри белә бир мүвәффәгијјәтә наил олмамышдым. Гејрәтли балаларым! Бу, уғрунда чәкдијиниз зәһмәтләри, көстәрдијиниз сә'ји вә гејрәти үрәкдән алгышлајырам. Бу битмәз, түкәнмәз зәһмәтләр шүбһәсиз сизин вүчудунузу јормуш, раһатлығынызы позмушдур. Она көрә дә бу үзүчү вәзифәдән бир мүддәт сизи азад едәрәк, мә'зунијјәт вермәк нијјәтиндәјәм. Букүнкү топланышдан мәгсәдим сизин бу хүсусда фикринизи билмәкдир.

Оғуллар бу сөзүн чәтинлији вә ағырлығы алтында әзиләрәк, сүкут едир вә гәти бир чаваб вермәји дүшүнүрдүләр. Иблис дамағыны шаггылдадараг:

— Чаваб вериниз! Сизә бир ил истираһәт верәчәк олсам инсан оғлу итаәт зәнчирини гырмазмы? — дејә сорушду.

Гајанын башындан та учурум дәрәнин дибинә гәдәр бир-биринин үзәриндә сых-сых отурмуш иблис балалары һамысы бирағыздан е'тираз етди:

— Шаһ баба, биз анчаг инсанлары истәдијимиз кими көрдүјүмүз заман раһатланырыг. Әсрләрдән бәри чәкдијимиз мин чүр зәһмәт, гурдуғумуз мин һијлә, сачдығымыз мин чүр фитнә вә фәсад нәтичәсиндә инсан оғлуну өзүмүзә әсир етмәјә мүвәффәг олдуг. Инди онлары башлы-башына бурахмаг әгл вә һикмәтә әсла мүвафиг дејилдир.

Иблис ијрәнч вә горхунч көзлү башыны ганадлары арасына алараг дүшүнүрдү. Хәннас ки, Иблисин ән чох күвәндији, ән һијләкәр вә сијасәтчи оғулларындан иди, гара көлкәләри јара-јара ирәли кәлди. Иблисин һүзурунда диз чөкәрәк әрз етди:

— Бөјүк бабамыз! Гардашларымызын сөзләри сизи лап да мә'јус етмәсин. Бу фикир горхаглығындан, инсан руһуна дәриндән нүфуз етмәдикләриндән ирәли кәлир. Мәним фикримчә бундан сонра онлары тамамилә сәрбәст бурахмаг олар. Зира ки, әкдијимиз тохумлар о гәдәр дәрин ришә атмыш, гурдуғумуз тор әл-ајаглары елә сарымыш ки, инсан бүтүн шәрәф вә мәнлијини унутмушдур. Әсрләрчә онларын әтрафына долашмасаг белә алышмыш олдуглары адәтләриндән әл чәкмәзләр. Бир дә ки, бизсиз дә онларын ичиндә о гәдәр иблисләр јетишмишдир ки, онлар бизим јеримизи тута биләр.

Шејтанлар: «Инсан оғлуна инанмаг олмаз!» — дејә јер-јердән е'тираз етдиләр.

Хәннас икинчи дәфә Иблисин һүзурунда диз чөкәрәк:

— Шаһ баба, сөзүмү исбат етмәјә изин вермәнизи рича едирәм, — деди.

Хәннаса бөјүк е'тимады олуб, сөзләринин әсассыз олмадығыны билдијиндән Иблис она изин верди. Хәннас һаваланараг, бир анда көздән итди....

Дондуручу вә гаранлыг бир гыш кечәси иди. Хәннас бөјүк бир шәһәрин гат-гат галын пәрдәли булудлары арасында учур, учурду... Нәһајәт, бир нөгтәдә дурду. Бир санијә сонра илдырым сүр'әти илә јер үзүнә енди. О, артыг мөһтәшәм бир бина ичиндә иди. Отаглары гуш бахышы бир нәзәрлә сүздүкдән сонра өзүнү јатаг отағына атды. Бир саат әввәл кеф мәчлисиндән кәлмиш вә кәмали-истираһәтлә исти јатағында јатмагда олан инсаны ганадлары үзәринә алыб һаваланды вә бир аз сонра ону Иблисин һүзурунда јерә салды.

Шејтанларын һәмһәмәсиндән инсан көзләрини ачды, өзүнү ијрәнч сималы гәләбәлик ичәрисиндә көрүнчә горхудан титрәди. Иблис әлләри илә онун башыны охшајараг :

— Горхма, гардашым, сәнин малын, чанын амандадыр — деди.

Бу сөзләрдән сонра инсан бир гәдәр өзүнү топлады. Сөзүнү исбат етмәк заманы јетишмиш олдуғундан Хәннас көзләрини әнкинликләрә дикәрәк, мүһүм бир иш едирмиш кими гујруғуну булады. Јер үзүнү дәрһал галын бир тоз вә думан гаплады. Думанларын арасында ганлы вә дәһшәтли бир лөвһә көрүндү. Көјләр, тарлалар алов ичиндә чатыр-чатыр јанырды. Әли гылынчлы бир јығын инсанчыглар барбарлара мәхсус бир төврдә

сүрү-сүрү мәзлум инсанлары габагларына гатараг гылынҹдан кечирир, һимајәсиз галмыш заваллы инсанлар вәһшәтлә бир-биринә сыхылараг, јалныз башларыны кизләтмәјә вә өзләрини мүдафиә етмәјә чалышырдылар. Чолуг-чоҹуг чөлләрә, мешәләрә, дашлар алтына сығынмыш, әтрафы вәһшиләрә белә дәһшәт верәҹәк бир фәрјад вә шивән гапламышды. Иблис о ганлы лөвһәни балалары илә сејр етмәјә башлады. Инсан да бир мүддәт үрәкләрдә ган дурдуран о мәнзәрәни сејр етдикдән сонра: «Әҹәб тамашадыр!» — деди. Хәннас бабасынын һүзурунда мә'нәвијјаты позулмуш инсанларын руһуну даһа зијадә ачыб көстәрмәк фикри илә һиддәтли бир сәслә:

— Инсан! Јахшы сејр ет, бунлар сәнин бачыларын вә гардашларындыр! — деди.

Бу сөздән инсан оғлу гәлбинин башындан јара алмыш кими титрәди, горха-горха дөрд әтрафына бахды. Өз-өзүнә: «Бу Әрдаһан фаҹиәси олмасын? Әҹәба, шејтанлардамы онларын нә'финә пул топлајыр?» — дејә һәзин бир төвр алды.

Хәннас инсан оғлунун елә һәзин бир сима алмасыны чох көзәл анламышды. Ачы-ачы күлүмсәјәрәк:

— Бунлара һеч ачыјырсанмы? Бахсана, он минләрҹә өлән, әзилән, гачан, сүрүнән, јурдсуз-јувасыз галан бу инсанлар гардашлыг әлини сәнә узадараг, јардым диләјирләр — деди.

Инсанын бүтүн бәдәни електрик вурмуш кими титрәди, шүбһәли бахышларла әввәлҹә лөвһәни, сонра дөрд бир јаныны сүзәрәк сукут етди. Хәннас чидди вә гәти бир сәслә:

— Һајды, кисәни чыхар, бу сәфил вә мөһтач бачыгардашларына пул вер! — деди.

Иблис дә бармагларыны һавада ојнадараг:

— Доғру дејир, лазымдыр гардашым!.. — дејә мырылданды.

Өзүнү чох пис бир һалда һисс едән инсан әлләри титрәјә-титрәјә ҹибләрини бир-бир ахтардыгдан сонра истәр-истәмәз пул кисәсини чыхартды. Ичиндәки јүзлүк, беш јүзлүкләри дәфәләрлә сајараг јенә дә кисәсинә јерләшдириб ҹибинә гојдугдан сонра:

— Хәннас аға, мәни бағышлајын, хырда пулум јохдур, — деди. Хәннас мә'налы бир нәзәрлә бабасынын үзүнә бахды. Иблис оғлунун фикрини дәрһал анлады. Јүксәк вә галын бир сәслә:

— Оғланларым, артыг шүбһәм галмады. Оғлум Хәннас сөзүнү чох көзәл исбат етди. — деди. — Инсанлығын ән јахшы сифәтләриндән бири дә веримдир. Биз һәм дә верим әли олан инсанларын гәлбини, виҹданыны гаралтмамаг вә онлары бу јолдан узаглашдырмаг үчүн чалышырыг. Қағыз вә мә'дән парчаларына тапынан вә ону өз һәмҹинсиндән гијмәтли сајан, гардашлыг вә инсанлыг дујғуларыны мәһв етмиш олан бу инсанчыглар үчүн мәәттәл олмаға дәјмәз. Кедин, бир нечә ил һәр чүр хидмәтдән азадсыныз.

Бу сөзләри дејиб, Иблис көј курултусуна бәнзәр бир сәслә ганадларыны ачараг һаваланды.

АНАБАЧЫ

эшғәләмдән евә дөнүрдүм. Кечәки јағышын чухурларында көлмәчәләр јаратмыш енсиз бир сәки илә кедирдим. Бу вахт гаршыма арыг, әтсиз вүчудуну јамаглы бир чаршаба бүрүмүш гадын чыхды. Алтмыш јашларында олан бу гадын чаршабы алтындан дамарлары көрүнән сүмүклү әли илә бир кағыз парчасыны узадараг:

— Оғлум, ал бу кағызы оху, көр кимә чатачаг? — деди.

Бу сөзләри елә јаныглы бир сәслә, елә мискин бир тәрздә деди ки, көнлүмдә һисс етдијим ағрыдан бүтүн вүчудум титрәди. Көзләрим дәрһал көзләринә дикилди. Руһунун, гәлбинин ики думанлы пәнчәрәси олан о донуг, о сөнүк көзләр алтмыш иллик сәфил һәјатынын ачы, фыртыналы тарихиндән нәләр сөјләмирди? Алтмыш хәзанын шаһиди олан о шикајәтчи вә сәфил көзләр һәјатынын учурумлу вә тиканлы јолларында јыхыла-јыхыла

сүрүндүјү заман она даш гәлби илә лагејд бахан милјонларла көзләрдән нәләр анлатмырды?...

Мәнә узатмыш олдуғу өзү гәдәр солғун, сары кағыз парчасыны алыб охудум: «Атабаба Гулу оғлу алты баш аилә саһибидир».

Кағызда јалныз бу чүмлә јазылмышды. Кағызы она узадараг:

— Нәнә, Атабаба кимдир? — дејә сорушдум.

Гадын үзүмә дик бахараг:

— Мәним оғлумдур — деди.

Бу дәфәки сәсиндә бир дирилик, бир үмид әсәри варды, көзләри, симасы инди башга бир рәнк, башга бир шәкил алмышды. Јенә бирдән-бирә әввәлки тәрздә:

— Бу кимә чатачаг, сән ону оху! — деди.

— Нәнә, о хүсусда бир шеј јазылмамышдыр — дедим.

Гадынын голлары үмидсиз бир һалда јанына дүшдү:

— Аллаһу әкбәр! Бир һәфтәдир ки, бу кағызы јаздырыб, баша чыхарда билмирәм — дејә үзү булуд кими гаралды. Руһуну сызладан һәзин чырпынтылара, гәлбини инләдән дәрин јаралара тәрчүман олмајан бу кағыз парчасыны ики бармағы арасында сыхараг, чашгын бир һалда:

— Бәс мән нә едим? — дејә јавашча пычылдады.

Сәфаләтин чанлы бир һејкәли олан о гарынын алмыш олдуғу вәзијјәт мәни дә чашдырды. Она бахараг дүшүнүрдүм.

Бу заваллы гары алтмыш иллик өмрүнү ачы фәлсәфәсинин хүласәси олан о ибарәни нечә дәфә тәкрар етмишди?!

— «Бәс мән нә едим?»

Нечә дәфә бу думанлы вә гаранлыг суал чавабсыз галараг, үрәјинин ән дәрин кушәләринә көмүлмүшдү?!

— «Бәс мән нә едим?»

Нечә дәфә бу кар вә дилсиз мүһитиндән бу ачы суалына бир чаваб ала билмәмишди?!

481—5

Һәлә бу гары тәрәддүдлү вә чашгын вәзијјәтлә гаршымда дурур, һәјатын горхунч илдырымлары илә алтүст олан арзулары кими өлкүн, бојнубүкүк кағызына бахырды.

— Нәнә чан! — дедим — кәл бизә кедәк, сәнә истәдијин кағызы јазарам.

Бәрабәр евә кәлдик, отурду, аилә үзвләри илә танышолду. Анамла дәрдләшди, та ушаглығындан бәри ону ағыр јумруглары илә әзән дәрдләрини, фәлакәтләрини бир-бир данышды. Сонра дәриндән ичини чәкәрәк:

— Оғлум, мән дејим, сән јаз! — деди. — Мәним оғлум вазгалда гуллуг еләјир (әлләри илә узаглары көстәрәрәк) орада бир мәктәб вар, орада охујур. Јаз ки, мәним оғлумун һеч кәси јохдур. Мән ики гызымы, ики дә нәвәми сахлајырам. Сәнин башын үчүн, үч ајдыр нахошдур, үшүдүб-гыздырыр.

— Нәнә, бу әризәни ораја нә үчүн верирсән?

— Гуллуг версинләр.

— Вағзалда оғлун нә ишдәдир?

— Ону билмирәм.

— Бу кағыз кимә вериләчәк?

— Началникә.

— Һансы началникә?

— Мән охумуш адам дејиләм, ону сән билирсән. Јахшы, сән началники танышырсан?

— Нәнә, началник чохдур, һансы началникә јазылачаг ону билмәлијик — дедим.

Дәрин бир сүкут...

— Нәнә, сән кет евә, оғлундан бунлары өјрән. Биринчи, бу әризә кимә вериләчәк, икинчи, оғлун нә иш истәјир вә һарада истәјир, сабаһ бу заман кәл, кағызыны јазарам.

Гоча гадын сусду, бир аз дүшүндүкдән сонра башыны галдырыб деди:

— Сөзүм јохдур, анчаг билмирәм бу әризәнин башында нә вар ки, бу күн он күндүр јазылыб баша кәлмир.

Әлиндәки көһнәлмиш кағыз парчасыны көстәрәрәк:

— Бах, буну бир нәфәр бир һәфтәјә јазыб мәнә верди, о да дејирсән ки, бир ишә јарамыр.

— Нәнә, ону ким јазыбдыр?

— Нә билим, сәнин кими бир оғлан.

— Нәнә, кет бунлары өјрән, кәл, сабаһ кағызыны јазарам.

— Нә билим, өмрүн узун олсун. Инди дејирсән сабаһ кәлим... Јахшы... зәһмәт вердим, сағ ол.

О бириси күн евә кәлдијим заман нәнә отуруб, мәни көзләјирди. Көрүшдүк, данышдыг. Руһунун ән инчә телләринә тохундум. Заваллы гары јараланмыш диши аслан кими инләјәрәк, әввәлләри чох далғын, сонра кеткедә ширин бир диллә гејб етмиш олдуғу кәнчлијиндән, севки вә севинчлә долу баһар күнләриндән данышмаға башлады.

Бир гәдәр күлүшдүк, әјләндик. Һәтта адыны белә өјрәндик. Ады Анабачы иди. Нәһајәт, орталыға јенә әризә мәсәләси атылды.

— Нәнә, дедикләрими оғлундан өјрәнә билдинми? О, гәти бир сәслә:

— Өјрәндим, оғлум. Сән јаз ки, началник оғлума бир кағыз версин.

— Нә кағыз версин?

— Кағыз версин ки, о јохсулдур. Алты баш адам сахлајыр, өзү дә гыздырма ичиндә јаныр.

— Нәнә, о кағызы началник вермир.

— Јох, сән јаз ки, началник версин.

— Һансы началник?

— Нә билим, сән елә началник јаз!

Голларым үмидсиз бир һалда јаныма дүшдү. Бир анама бахдым, бир дә дөнәрәк Анабачыны көзучу сүздүм. О да һејрәтлә мәнә бахырды.

Анам деди:

— Оғлум, галх, Анабачы илә бәрабәр кет, оғлу әһвалаты сәнә десин.

Анабачынын үзү күл кими ачылды:

— Ај атана рәһмәт, белә јахшыдыр — деди.

Галхдым, бәрабәр кетдик, јолда сорушдум:

— Нәнә, евиниз һарададыр?

— Икинчи күчә вар һа... (әлләри илә узаглары көстәрәрәк) орада олуруг. Чох узаг дөјүл. Мән һәр күн буралардан кәлиб кечирәм.

Хејли кетдикдән сонра дар бир далан башында Анабачынын евинә јетишдик.

Кичик, гаранлыг бир отаға кирдик. Отаг касыб дөшәнмиш, дөрд-беш шәлпәдән ибарәт иди. Бир тәрәфдә Анабачынын чәһрәси дурурду. Отағын баш тәрәфиндә хәстә оғлу Атабаба јатағында узанмышды. Гыздырманын боғучу пәнчәси алтында узун мүддәтдән бәри әријиб гурумагда олан бу кәнчин сары бәнизинин јанаг сүмүкләри чыхмыш, галын гара гашлары алтында рәнксиз көзләри сөнүк-сөнүк парылдајырды. Анабачы гапыдан ичәри киринчә көрүшмәјә белә имкан вермәјәрәк, титрәк вә шикајәтли бир сәслә:

— Атабаба, башын үчүн, сән дедијин кими демишдим. Бу оғлан «елә кағыз јазылмаз» — дејир. Инди кәтирмишәм. Сән өзүн де, јазсын.

Кәнч утанчаг бир вәзијјәт алды. Мәнә јер көстәрәрәк:

— Бујур отур! — деди.

Көрүшдүк, данышдыг, сонра үзүнү мәнә тутараг:

— Он күндүр кедир-кәлир, бу кағызы јаздырыб, баша чыхара билмир — деди.

Нәһајәт, мә'лум олду ки, хәстәлијинә даир ев идарәсиндән бир вәсигә алараг, бир әризә илә хидмәт етдији идарәјә вериб, пул вә әрзаг истәјирмиш.

Анабачынын анлада билмәдији мәсәлә бундан ибарәт имиш. Вәсигәни вә әризәни јазыб вердим. Разы галдылар. Евә дөнәркән Анабачы гызғын дуаларла мәни гапыја гәдәр өтүрдү. Хәстә оғлуна сәрф етмәк үчүн овчуна бир гәдәр пул басдым. Алмырды. Зор-күч гәбул етдирдим.

О, утанчаг вә титрәк бир сәслә: «Јаман күн көрмәјәсән, оғлум, иншаллаһ мән дә хәчаләтиндән чыхарам» — деди.

Биз ајрылдыг. Лакин онун бурахмыш олдуғу хатирә һәлә зеһнимдән силинмәмиш, гәлбимдә јашајырды, ону һәр күн хатырлајырдым.

Бу һадисәдән дөрд ај кечди. Нәдәнсә гәлбимдә о мә'сум гарыны көрмәк, онунла данышмаг арзусу күндән-күнә артырды. Мәшғәләмә кедәндә, ја евә дөнәркән даима көзләрим күчәләрдә ону ахтарырды.

Күнортадан сонра иди, гапы јавашча ачылды, ичәри гоча вә зәиф бир вүчуд кирди. Бир дә нә көрдүм: Анабачы... О саат јеримдән сычрадым, көрүшдүк, отурду, данышдыг. Сөһбәтимиз чох узанды. Сонра чаршабы алтындан бир јун чораб чыхарыб:

— Ал, буну сәнин үчүн тохумушам. — деди.

Чорабы алыб:

— Сағ ол, нәнә, гыш кәлиб, сојуглар дүшүб, көрүнүр мәни унутмамысыз — дејинчә мәғрур бир сәслә:

— Бир шеј дејил, өзүм тохумушам — деди.

— Өзүнүз тохудуғунуз үчүн гијмәтлидир — дедим.

Бир аз сонра бу гоча вә дүшкүн гадына әл тутмаг мәгсәди илә бир гәдәр пул вермәк истәркән, дик-дик үзүмә бахды. Сәрт бир сәслә:

— Бу нәдир? Мән буну сәнә сатмаг үчүн кәтирмәмишәм. Онун үчүн базар вар. Буну сәнә бәхшиш кәтирмишәм — дејә әлләрини чаршабынын алтында бир-биринә сыхараг сахлады.

Бу сөзләри дејәркән көзләриндәки илдырымлар та гәлбимин ичиндә партлајан кими олду, јохсул, мискин

билдијим бу гарынын бу гәдәр гәһәр вә һиддәти гаршысында биихтијар титрәдим. Һәр заман һүзн, изтирабла мәни јаралајан бу мискин гадын бу дәфә мәғрурлуғу илә мәни горхутду. Бир даһа үзүнә бахдым. Бу дәфә үзүнә гәһәр вә һиддәт гығылчымларынын јеринә вәзифәләрини битирмиш оланлара мәхсус гүрур рәнки чөкмүшдү. Көзләринин бахышы, зијасы, гәлбинин раһат-раһат дөјүндүјүнү көстәрирди. Һеч бир заман көрмәдијим бу рәнк, бу ишыг нәдән доғмушду?

Мән инди јалныз буну дүшүнүр, бу сирри кәшф етмәјә чалышырдым. ки, бирдән-бирә Анабачынын галын вә еркәк сәси гулағымда тәкрар сәсләнди:

— Оғлум, сәнә исти көјнәк тохумаг истәјирдим, касыблығын үзү гара олсун, јунум, ипим чатмады.

— Мәним үчүн бу да чохдур, нәнәчан — дедим.

— Јох, оғлум, јох! — деди вә үзүндәки, көзләриндәки о рәнк дәрһал инсафсыз бир әл тәрәфиндән силинмиш кими олду. Чөһрәси рәнкдән-рәнкә кирән гадынын бу һаллары инди мәнә бир чох шејләри хатырладыр, бир чох көһнә дастанлары анладырды.

Көһнә нәслин сон гәһрәманы олан бу гадын һәлә гаршымда отурмуш,мәнә мејдан охујур, һәм дә ата-бабаларындан галма кечмиш әхлаг вә сәчијјәләрини бүтүн һал вә һәрәкәтләри илә мәнә анладырды. Артыг јарым әср әввәлин чанлы тарихи олан бу гадын, нәзәримдә даһа бөјүмүш, даһа чанланмыш, санки мәнә: «Јохсул олсам да гәлбим кениш, руһум учадыр» демәк истәјирди.

Чох көзәл, буну мән дә е'тираф едирәм. Лакин, еј јүксәк гадын, сөјлә, алтмыш иллик сәфил бир һәјатын сәнә јükләмиш олдуғу ағыр јүкләр белини бүкмүш, көзләринин нуруну алмыш, дизләрини тагәтсиз етмиш олдуғу һалда нечә олмуш ки, гәлбинә, руһуна тохунмамышдыр? Сән мәнә буну анлат!

1923

ВӘЗИФӘ

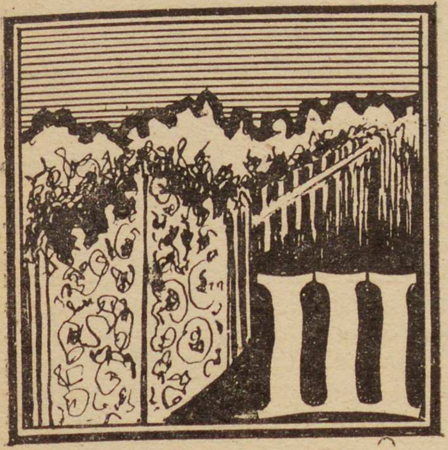

Шахталы бир нојабр күнү иди. Ики күн әввәл башламыш олан хәзри һәлә бүтүн шиддәти илә давам едир, бир илдырым курултусу илә әтрафы сарсыдыр, јерләри ешәләјәк, көјләрә совурмуш олдуғу тоз-торпагдан фәзаны галын, сарымтыл бир өртүјә бүрүјүрдү. Гапы-бачаларын выјылтысы, пәнчәрәләрин чинкилтиси, узагдан ешидилмәкдә олан дәниз далғаларынын дәли курултусу руһлара ағырлыг верир, әсәбләрдә ачы бир сызылты һисс етдирирди. Күчәләр бомбош иди. Дамларда пишикләр, күчәләрдә итләр белә кәзмәјә чәсарәт етмирди. Јалныз арабир ишә кедән адамлар јердән јүксәлән тоз-торпагдан үз-көзләрини кизләтмәјә чалышараг, ири аддымларла кедирдиләр.

Мүәллим стол башында отуруб дәрсләринә һазырлашыр, һәм дә арабир гулагларында, һәтта бүтүн вүчудунда сызылты доғуран бу курултуну динләјирди. Бирдән-

бирә гапынын зәнки вурулду. Сәһәр тездән, һәм дә тәбиәтин белә гудурмуш бир заманында кәлмиш адамын ким олдуғуну билмәк истәјән мүәллим јериндән сычрады, гапыны ачды. Гапы ағзында ортајашлы, узунбој бир адам дурурду. Салам верди, чаваб алды.

— Бағышлајын, нараһат етдим. Беш-он дәгигә сизинлә көрүшмәјә вахтыныз оларды? — деди.

Мүәллим ону иш отағына апарыб, јер көстәрди.

Һәр икиси отурду. Намә'лум адам һарадан вә нечә сөзә башлајачағыны билмәјән адамлара мәхсус бир һалда кирпиксиз көзләрини јерә дикәрәк дурду. Ону нараһат едән дахилиндәки чырпынты, мешин кими гуру үзүндә, ағы гарасындан бөјүк олан көзләриндә, гараја чалан инчә додагларында далғаланырды. Кечәләрини јухусуз кечирмиш адамлар кими гызармыш көз гапаглары бир-биринә јахынлашмыш, сачлы кичик башы габаға доғру әјилмишди. Әтрафынын түкләри төкүлмүш папағы, јахасы әјилмиш галын көһнә палтосу, рәнксиз көјнәји вә јахалығы онун кичик бир мә'мур олдуғуну көстәрирди. О, дәрин сүкутдан сонра, нәһајәт, башыны галдырыб, сөз сөјләмәк истәјәнләрә мәхсус бир вәзијјәт алды. Бахышларындакы чиддилик, көзләринин ичиндә титрәјән әсәби рәнкләр онун чох кәдәрли олдуғуну билдирирди. Әлләрини бир-биринә сүртәрәк стулуну бир аз да мүәллимә јахынлашдырараг сөзә башлады:

— Мәһкәмәдә кичик бир гуллуғум вар. Адым Һәсәндир, — деди. — Ајда әлли манат мааш алырам, башга кәлирим јохдур... Вар, чохдур. Әлли манат мааш алмағын нә демәк олдуғуну билирсиниз. Аиләм дә арвадым, гызым, бир дә сизин тәләбәниз Хосровдан ибарәтдир.

— Һансы Хосров?

— Тејмурзадә Хосров.

— О мәним ән јахшы тәләбәләримдәндир. Демәли, сиз онун атасысыныз, сизинлә чохдан көрүшмәји арзу едирдим. Һиндијә гәдәр таныш олмадығыма тәәссүф едирәм. Бу нөгсанын кимә аид олдуғуну дејә билмәрәм.

Мүәллимин сөзләриндән үрәкләнән Һәсән әлләрини бир-биринә чарпазладыгдан сонра деди:

— О нөгсаны мән өз үзәримә көтүрүрәм. Һәр һалда мән кәлмәли, Хосровдан мән хәбәр тутмалы идим. Лакин бу вахта гәдәр мәним кәлмәјимә һеч бир сәбәб јох иди. Бу дәфә башымдан кечән бөјүк фәлакәти билдирмәк үчүн сизи нараһат етмәк чәсарәтиндә олдум.

— Хошдур... бујурун!..

— Һә... Мән нә сөјләјирдим? — дејә Һәсән әлини башына апарыб, дүшүндүкдән сонра ахтардығыны тапмыш олан адамлара мәхсус бир сәслә сөзә башлады: — Һә... Мән бу ај маашымы алыб евә апардым. Һәмишә етдијим кими ев хәрчи үчүн беш манат ајырыб, галан пулу јазы столунун гутусуна гојдум, бағлајыб ачарыны көтүрдүм. Мә'мурлуг һәјатыны билирсиниз; ајын ахырларына доғру пул әримәјә башладыгча адамын чәсарәти гырылыр, евә лазым олан ән мүһүм шејләри алмагдан белә чәкинир, анчаг мааш аландан сонра о мүһүм шејләри алмаг мәчбуријјәтиндә галыр. Она көрә дә ајырдығым беш манаты сәрф етмиш олдуғумдан јенидән пул көтүрмәк үчүн гутуну ачдым. Пул гојдуғум вәзијјәтдә дурурду. Лакин һәчми мәнә кичик көрүндү, нәзәрә чарпачаг гәдәр кичик. Шүбһәләнмиш олдуғумдан пуллары көтүрүб сајдым. Отуз беш манат иди!

О әлләрини дуа едирмиш кими көјдә ојнадараг, һејрәтлә мүәллимә бахды.

Сон чүмләни сөјләркән Һәсәнин сәсиндә вә һәрәкәтиндәки һејрәтдән мүәллим дә өзүнү итирди, чашгын-чашгын онун үзүнә бахды.

— Пулдан он манат көтүрүлмүшдү...

— Јахшы... Сизчә, ону ким көтүрмүш олар?

— Мәнчә, он манаты Хосров оғурламышдыр.

— Сиз буну нәдән билирсиниз?

— Билирәм, башгасынын иши дејил!

— Хосровдан белә һәрәкәт евдә бир нечә дәфә көрүнүбмү?

— Хејр, бу биринчи дәфәдир.

— О һалда сиз һансы әсаса көрә Хосровдан шүбһәләнирсиниз?

Һәсән мүәллимә даһа да јахынлашды, фикрини анлада билмәк үчүн сөзүнә давам етди:

— Бу пулу кәнар адам көтүрә билмәз! Чүнки бизим евә кәлиб-кедән чох аздыр. Бу пулу ја арвадым, ја гызым Рәмзијјә, ја да Хосров көтүрмәлидир. Бу үч нәфәрдән башга һеч кимә күман кетмәз. Арвадым көтүрмәз, чүнки пулу өзүнә, ја евә бир шеј алмаг үчүн көтүрәчәк олурса кеч-тез оғурлуғу мејдана чыхачағындан горхар. Евдә һеч бир шеј мәним нәзәримдән гачмыр. Мә'мурлуғумда рәсмијјәти чох севдијим кими, аилә һәјатымда да рәсмијјәти чох севирәм. Әлавә, арвадым, әлли манат маашымын үстүндән он манат көтүрмәјин нә олдуғуну көзәл баша дүшүр. Бир дә ки, ушагларына вә евә бағлы гадындыр. Ушагларынын корлуг чәкмәсинә әсла разы олмаз. Гызым Рәмзијјәјә кәлинчә о, һәлә кичикдир.

Һәсән бирдән-бирә вәзијјәтини дәјишәрәк, сүр'әтлә голтуг чибиндән бир ачар чыхартды. Ону мүәллимә көстәрәрәк:

— Мән унутдум, гутунун ачары һәмишә мәним голтуг чибимдә олур. Рәмзијјә исә мәним чибимдән бу ачары чыхарыб гутуну ачмаға, орадан пул көтүрмәјә чәсарәт етмәз! Һәм дә билирсиниз ки, гыздыр. Гызларын әһвалируһијјәси бу кими ишләрә ујғун дејилдир. Бу иш Хосровун үзәриндә галыр.

Һәсән сөзләрини битирмишди. Һәр икиси ағыр вә әзичи бир сүкут ичиндә дүшүнүрдү. Мүәллим башыны галдырыб:

— Билирсинизми, мәним фикримчә, бу иши Хосров етмәјибдир. О, чох тәрбијәли, чидди вә намуслу ушагдыр. О, оғурлуг етмәз! — деди.

— Елә исә, бәс бу он манат нечә олуб?

— Сиз бәлкә евә хәрчләмәк үчүн беш манат дејил, он беш манат көтүрмүсүнүз?

— Мән беш манатла он беш манаты билмәјән, алдығыны вә етдијини дүшүнмәјән, чашгын, башысојуг адамлардан дејиләм. Беш маната алдығым шејләр дә мејдандадыр. Бу кими еһтималлара әсла јол вермәјин, чүнки олачаг шеј дејил! О пулу гәти сурәтдә Хосров оғурламышдыр. Бу иши ачманызы вә пулу ондан алманызы хаһиш едирәм.

— Бу барәдә өзү илә данышмысынызмы?

— Данышмышам, һәм дә чох чидди. Лакин о, бојнуна алмыр. Икинчи күндүр бу мәсәлә илә мәшғулам. Бир нәтичә вермир. Ағыр чәзалар вердим, горхутдум, анасы јалварды, јахарды, һеч бир фајда вермәди, «мән көтүрмәмишәм» дејир.

Мүәллим дә Хосровдан шүбһәләнмәјә башламышды, чүнки Һәсәнин көстәрдији дәлилләр, сөјләдији мәнтиги сөзләр чох әсаслы иди. Пулу мүтләг Хосров көтүрмүшдү. Лакин нә мәгсәдлә буну етмиш олдуғуну өјрәнмәк лазым иди.

— Сон заманларда Хосровун һәјатында вә әһвали-руһијјәсиндә сиз бир дәјишиклик һисс едирсинизми? — дејә мүәллим сүкуту позду.

— Мәним билдијим, һисс етдијим бир шеј јохдур!

— Һалбуки мәктәб һәјатында сон заманлар хејли дәјишиклик һисс олунур.

— Нечә дәјишиклик?

— Сон заманлар чох далғындыр, дәрсләрини чох вахт һазырламыр. Ојунларда јолдашлары илә иштирак етмир. Һәмишә бир тәрәфдә бүзүлүб дүшүнүр. Дәрс заманы о, нәјинсә хәјалына далыр, сорушаркән чаваб вермир,

ешитмирмиш кими, үзүмә бахыр. Онда доған бу һалларын сәбәбини мәнә анлада биләрсинизми?

Һәсән һејрәтдән бөјүмүш көзләри илә мүәллими сүзәрәк:

— Бунлары мән билмирәм. Дәрсләринә кәлинчә, һәр ахшам китабларыны охујур, чалышыр, — деди.

— Елә исә јенә сизин мәсәләјә кечәк. Бу кими ишләрдә чох еһтијатлы олмаг лазымдыр. Ән кичик јанлыш бир һәрәкәтин онун тәрбијәси үзәриндә зијанлы бир тә'сири ола биләр. Сизин сөјләдијиниз сөзләр әсаслыдыр. Мән дә артыг Хосровдан шүбһәләнмәјә башладым. О, ағлы башында, мүһакимәси сағлам бир ушагдыр. Әкәр о, буну етмишсә, мүтләг бир мәгсәдлә етмишдир. Мәни марагландыран, дүшүндүрән о мәсәләдир. Јәгин бу мәсәлә онун далғынлығы илә дә әлагәдардыр. Бу хүсусда јолдашынызла көрүшәрәк, ондан да лазым олан мә'луматы алмағыма ичазә вермәнизи хаһиш едирәм.

— Мүмкүндүр. Мән ишә кедирәм. Јолдашым аз-чох мәктәб көрмүш гадындыр. Евимизин үнваны будур, бујурун, һәр заман тәшриф кәтирә биләрсиниз, — дејә Һәсән ајаға галхды.

— Мән бу күн мәсәләни әтрафлы өјрәниб Хосровла данышарам. Ишдән сонра мүтләг мәктәбә кәлин.

Мүәллимлә көрүшүб чыхмаг истәркән Һәсән деди:

— Елә күман етмәјин ки, мәни нараһат едән он манатдыр. Бүтүн бәдәнимдә бир сызылты һисс едирәм. Хосровун етмиш олдуғу бу чиркин һәрәкәти һеч бир заман бағышламајачағам!

II

О күн мүәллим Һәсәнин евинә кетмишди. Хосровун анасы Мәсәррәт ханым гадынлара мәхсус бир нәзакәтлә ону гәбул етмишди. Мүәллим Хосровун аилә һәјаты илә чох марагландығындан отаглары кәзмишди. Ики отагда јашајырдылар. Бириси јатаг, бириси һәм јемәк, һәм гонаг вә һәм дә јазы отағындан ибарәт иди. Отаглар гисмән гәрб вә гисмән шәрг үсулу илә чох касыб бәзәнмишди. Лакин ев әшјасынын сәлигәли бир әл тәрәфиндән чох маһарәтлә дүзүлүшү, о көһнәликләрә јени шәкил вермишди. Мүәллим столун јанына кечдикдә Мәсәррәт ханым әли илә бир гутуну көстәрәрәк-

— Пулу Һәсән бу гутуја гојмушду. Ики күн сонра пул көтүрмәк истәркән, он манат әскик кәлди. О, Хосровдан көрүр. Мән дә ондан билирәм. Анчаг, нә гәдәр олса, мән дә анајам. Верилән чәзалара сәбир едә билмирәм.

— Бу хүсусда сонра данышарыг. Һәр шејдән әввәл мәним верәчәјим суаллара чаваб вермәнизи хаһиш едирәм. Хосров сон заманлар, јә'ни ики-үч ајдан бәри евдә сизинлә нечә давраныр? Онун әһвалында бир дәјишиклик һисс едирсинизми?

— Сон заманлар чох дәјишмиш, далғын вә әсәби олмушдур. О мәнә, евә бағлы бир ушагдыр. Чох вахтыны евдә мәнимлә, бачысы илә кечирир. Амма ахыр вахтлар отагларын һавасы она аз кәлирмиш кими чырпыныр, сыхылыр, әсәбиләшир, евдә дурмур. Күчәјә гачыр, орада да дура билмир. Јенә евә дөнүр, јенә күчәјә кедир. Бир шеј етмәк истәјән, анчаг едә билмәјән адамлар кими чашгын-чашгын вурнухур. Арабир мәни гучаглајараг балача ушаглар кими көзләрини үзүмә дикир, тәбии олмајан бир сөзлә «ана, ана» — дејә мәни бағрына басыр.

— Дәрсләринә чалышырмы?

— Чалышыр дејә билмәрәм, чүнки атасы стол башына кечәнә гәдәр әлинә китаб алмыр: о, чалышдығы заман Хосров да китабларыны ачыр, бахыр, бахыр. Зәнн етмирәм ки,охујур; јалныз атасы она баханда өзүнү мәшғул кими көстәрмәјә чалышыр. Һалбуки әввәлләри һеч белә дејилди.

— Сиз Хосровун дәјишмәсинин башлыча сәбәбини нәдә көрүрсүнүз?

Гадынын гол-ганады јанына дүшдү вә астадан:

— Дејә билмирәм, — деди.

— Сон ајларда сизин аилә һәјатынызда бир дәјишиклик олмушдурму?

— Јох,.. Һеч бир шеј јох... Һәр шеј әввәлки кимидир. Мүәллим бир мүстәнтиг кими:

— Һеч олмазса буну дејин, — деди, — Хосров нә үчүн атасынын чалышмаға башладығы заман чалышыр. Ондан горхурму?

— Горху... горхур, чох горхур.

— Көрүнүр ки, Һәсән онунла чох чидди, рәсми рәфтар едир.

— Олдугча чидди вә рәсми!

— Һәсәнин хасијјәти нечәдир? Сизинлә, ушагларла рәфтары мүлајимдирми?

Гадын аһ чәкди. Иллардән бәри һамыдан, һәтта јахын гоһумларындан белә кизли сахладығы сиррини мүәллимдән дә кизләтмәк истәди. Дахилиндә она әзаб верән кизли јараларын үзәриндән санки бир рузикар кечди, кәдәрли бир һалда голлары јанларына дүшдү. Дәрин бир аһ көксүнү шиддәтлә габартды.

— Мүәллим! — деди. — Билмирәм бунлары сиз нијә сорушурсунуз?

— Нијә? Чох тәбии, Хосровда доған әһвали-руһијјә бу ишләрлә әлагәдар дејилми?

— Шүбһәсиз, әлагәдардыр.

— О һалда билмәк лазымдыр!

— Бир чарәси, фајдасы олмајачагса...

— О башга мәсәләдир, ким билир, бәлкә дә бир чарә тапылды. Сиз мәним суалыма чаваб верин. Һәсәнин рәфтары сизинлә нечәдир?

— Чох пис... Сон дәрәчә әсәби бир адамдыр. Евдә кичик бир шеј ону һиддәтләндирир, әсәбиләшдирир. Чох рәсмијјәтчидир. Кичик бир интизамсызлыг ону тәбии һалындан чыхарыр. Мән бу евә кәләни ондан хош үз, јолдашчасына бир рәфтар көрмәмишәм. Даима дүшүнчәли көрүнүр. Һәлә о евдә олдуғу заман ушагларымын үзү күлмәјиб... «Елә отурма, белә дурма, башыны елә саллама», дејә онларын һәр һәрәкәтини тәнгид едир. Јемәкләринә, ичмәкләринә, хүласә, һәр ишләринә гарышыр. Онларын үрәјини сындырмадығы, көз јашларыны төкмәдији күн чох аз олур. Бу ев дејил, зиндандыр. — Ана башыны көксүнә тәрәф әјәрәк: — Аһ! Ән јахшы адамларыма да бу вахта гәдәр ачмадығым бу сирри сизә нијә ачыб, сөјләдијими билмирәм! — дејә кирпикләринин учларыны исладан исти дамчылары әли илә силди.

— Сыхылмајын, аилә илә мәктәб һәр икиси бир шејдир. Бирисинин рәһбәри сиз аналар, о бирисинин рәһбәри биз мүәллимләрик. Аилә һәјаты илә мәктәб һәјаты арасында бир пәрдә, бир анлашылмазлыг олурса, кәнч нәслимизин истеʼдадынын инкишафына әнкәл олар. Бу әнкәлләр арадан галдырылмалыдыр. Мәсәлә анлашылды. Пулу Хосров көтүрдүјүнә шүбһә галмады. Анчаг пул јәгин ки, бир мәгсәдлә көтүрүлмүшдүр. Мән инди кедиб мәсәләни өјрәнәрәм. Бу хүсусда Хосрова бир сөз демәмәнизи хаһиш едирәм, — дејә мүәллим Мәсәррәт ханымла худаһафизләшиб чыхды.

III

Мүәллим сөзә нәдән башлајачығыны дүшүнмүш, зеһниндә она аид бир план һазырламыш, стол башында сәбирсизликлә Хосрову көзләјирди.

О, һәјатында буну мүһүм бир һадисә сајырды, чүнки шакирдләрә нә гәдәр нүфуз едә билдијини бунунла өјрәнәчәк иди. Ата-анасы тәрәфиндән верилән чәзаја бахмајараг, Хосров јенә дә инадында давам едирди. Бу мәсәләни ачмаг, иллардән бәри әлдә етмиш олдуғу тәчрүбәләриндән гәти нәтичә алмаг демәкди.

Ушаг ичәри кирди, мүәллим ачыг үз вә тәбии сәслә

она јер көстәриб «отур!» деди. Хосров отурду. Мүәллим сөзә башлајараг деди:

— Хосров, сән әввәлләр синфин ән чалышган шакирдләриндән идин. Сон заманлар әввәлки кими фәалијјәт көстәрмирсән. Бунун сәбәби нәдир? Дәрсләрин чәтиндирми?

Хосров мүәллимин үзүнә дик бахараг, титрәк сәслә:

— Јох, мүәллим... чәтин дејил, — деди.

— О һалда башга бир манеәми вар?

Хосров чаваб вермәди.

— Нә үчүн сусурсан, де, оғлум. Бир манеә варса, ону мән дәф етмәјә чалышым. Сән бу ил дәјишмисән. Дахили аләминә кәлинчә, әввәлки Хосрова һеч охшамырсан. Сәндә бу дәјишиклијә сәбәб нәдир?

— Нә кими дәјишиклик?

— Мәсәлән, дәрсләринә чалышмырсан, далғынсан, дүшүнчәлисән, бунларын сәбәбини даныш!

— ...

— Сәндәки бу дәјишиклији сән өзүн дә һисс едирсәнми?

— Һисс едирәм.

— Бунун нәдән ирәли кәлдијини билмирсәнми?

Хосров бир аз сүкутдан сонра «јох» — деди.

— Сәнин кими ағлы башында бир ушағын өзүндә олан дәјишиклијин нәдән доғдуғуну билмәмәјинә һеч инана билмирәм. Дахилиндәки мүбаризәни үзүндән, көзүндән, охујурам. Сирр сахланылмаз, сөјлә, оғлум! Сәни нараһат едән нәдир?

— Һеч нә...

— «Һеч нә» буна сәбәб ола билмәз.

Мүәллим чох чалышды. Ушаг инадында давам едәрәк, она тә'минедичи чаваб вермәди. Мүәллим мөвзуну дәјишәрәк:

— Хосров, онда сән буну де: Мәсәррәт ханымын сәнинлә евдә рәфтары писдирми?

— Хејр!

— Атанын рәфтары нечәдир?

Ушаг сусду.

— Демәк, һәсәнин хасијјәти сәртдир. Билирәм о, бир гәдәр мүстәбиддир. Рәсмијјәти севән адамдыр. Доғрудурму?

Ушаг башы илә тәсдиг едәрәк:

— Доғрудур, — деди.

— Онун рәфтары о гәдәр писдирми ки, сәндә бу гәдәр дәрин вә ачы тә'сир бурахмышдыр?

— Чох писдир!

— Мәсәлән, нә едир?

— Һәр шеј... отурма, дурма, данышма, һәтта јејибичмәјимә дә бир гулп тахыр, дејинир, гышгырыр...

— Мадам ки атанын бу һәрәкәти сәни белә раһатсыз едир, чалышмагдан гојур, сән буна бир чарә дүшүнмүрсәнми?

— Хејр!

— Јенә јалан дејирсән! Сәнин кими сарсылмаз ирадәјә малик олан бир ушаг ону әзән, исте'дадына әнкәл олан бир гүввәјә гаршы һеч чарә дүшүнмәзми?

Ушаг чаваб вермәди. Мүәллим:

— Мәсәлә ајдындыр! — деди.—Сәнли-мәнли буна бир чарә ахтарыб тапмалыјыг. Сән буна нә чарә дүшүнмүсән? Де, ағыллы чарә көрсәм, мән дә разы оларам; көрмәсәм, башга тәдбир төкәрик. Даныш көрүм.

Ушаг титрәк сәслә:

— Гачмаг истәјирәм, — деди.

— Һараја?

— Башга бир өлкәјә.

— Јол хәрчи дүзәлдә билмисәнми?

Хосров сусду. Мүәллим чидди бир сәслә:

— Биринчи, сән јашда бир ушағын аиләсини бурахыб, јад өлкәјә гачмасы она сәфаләтдән башга бир шеј вермәз? Икинчиси, он манат сәни нечә күн идарә едә биләр?

Хосров мүәллими шүбһәли нәзәрлә сүзәрәк:

— Нә он манат? — дејә сорушду.

Мүәллим мә'налы күлүмсәдикдән сонра:

— Бу күнләрдә евиниздә төрәјән һадисәни мән дә билирәм... Бу хүсусда чох дүшүндүк, данышдыг, нәһајәт, һәр үчүмүз чәкинмәдән он манаты сәнин көтүрмүш олдуғуна гане олдуг. Һәсән сәнин тәрбијәнин позулдуғуна һөкм едир. Мән бу пулун башга мәгсәдлә көтүрүлдүјүнү сөјләмишәм. Һәтта гачмаг истәдијини сән демәдән әввәл билирдим. Гачмаг сәнин кими тәрбијәли бир ушаға әсла јарашмаз! Атана евдә сәнин сәрбәстлијинә гарышмамаг, сәни нараһат етмәмәк шәртилә, он манаты алмаға вә бу ләкәни үзәриндән тамамилә силиб тәмизләмәјә сөз вермишәм. Инди һәм мәни онларын јанында башыашағы етмә, һәм дә ләкәни үзәриндән силмәк үчүн он манаты мәнә вер. Онун һагсыз олдуғуну бунунла исбат едәчәјәм. Әмин ол, пулу чыхар вер!

Хосров пис вәзијјәтдә галды. Рәнки ағарды. Дүшүнчәли көзләри, тәрәддүдлү бахышлары бир нөгтәјә дикилиб галды. Мүәллим гәти сәслә:

— Јанында дејилсә, галх кәтир! — деди.

Хосров һеч бир сөз демәдән отагдан чыхды. Бир аз сонра он манаты кәтириб, мүәллимә верди.

IV

Дәрсләр битмиш, мүәллимләр вә тәләбәләр мәктәби тәрк етмишдиләр. Јалныз мүәллим мәктәбин гәбул отағында отуруб Хосровун атасы Һәсәни көзләјирди Чох чәкмәди ки, Һәсән кәлди. Дәрин дүшүнчәләрә далмыш мүәллим онун саламыны ешидиб башыны галдырды јериндән галхыб, она јер көстәрди. Отурдулар. Бир аз сукутдан сонра мүәллим он манаты чыхарыб, мәсәләнин нәтичәсини билмәк үчүн чаваб көзләјән Һәсәнин габағына гојду.

Һәсән һејрәтиндән ири-ири ачылмыш јуварлаг көзләрини мүәллимә дикәрәк:

— Сиз буну нечә ала билдиниз? Нечә олду ки, пулу көтүрмүш олдуғуну бојнуна алды?

Мүәллим мә'налы күлүмсәјәрәк:

— Биз даһа сәмими ата-оғулуг. Арамызда рәсмијјәтдән артыг, сәмимијјәт вар. Сәмимијјәт исә бу мәсәләдә мәнә бөјүк јардым етди, — деди вә мәсәләни башдан-баша она сөјләди. Мүәллимин сөзләрини диггәтлә динләјән Һәсән сон сөзләри ешидәркән титрәди. Боғуг бир сәслә:

— Он манатла о һараја кедәчәк, нә гәдәр јашаја биләчәкди, буну ондан сорушмадынызмы?

— Һәр шеји сорушдум, һәр шејә тә'минедичи чаваб алдым. — Ағыр бир сүкутдан сонра мүәллим өзүнү доғрулдараг: — Һәсән, — деди, — бу ушағын мүгәддәраты сизинлә биз мүәллимләрин әлиндәдир. Биз истәсәк ону фајдалы, ја да зәрәрли бир вәтәндаш јетишдирәрик. Мән бир мүәллим олдуғум, зәһмәтләримин көзәл мәһсул вермәсини көрмәји арзу етдијим үчүн һәр шакирд һаггында мәним дә сөз демәјә һаггым вардыр. Бир атаны оғлунун кәләчәји нә гәдәр мәшғул едирсә, биз мүәллимләри дә һәр шакирдин мүгәддәраты бир о гәдәр дүшүндүрүр. Ушагларыныза бағлы бир ата олдуғунузу аз-чох билирәм. Онда нә үчүн онларын бәхтијарлығыны дүшүнмүрсүнүз?

Һәсән тәһгир олунмушлара мәхсус бир төврлә:

— Бәхтијарлығы дүшүнмәк сиз нәјә дејирсиниз? — деди. — Кичик бир мә'мур олдуғум, еһтијач ичиндә јашадығым һалда ушагларымы охудур, һәр чүр мадди еһтијачларыны тә'мин етмәјә чалышырам. Бундан артыг нә едә биләрәм?

— Мәнчә, бу аздыр, сиз даһа чох шејләр едә биләрсиниз...

— Мәсәлән....

— Мәгсәд сизи өјрәтмәк дејил, аилә һәјатында унудулмуш мүһүм бир нөгтәни сизә хатырлатмагдыр. Сөзләрим сәмими, достчасына олдуғундан ачыгланмајачағыныза әминәм.

— Әсла, бујурун!..

— Сизин аилә һәјатынызда бир әскиклик вар. О ики кичик отагда, о галын диварлар арасында сых бир инзибат, сојуг бир рәсмијјәт, әзичи бир истибдад вардыр. Бу да, шүбһәсиз, мә'мурлуғун сиздә доғурмуш олдуғу бир һалдыр ки, һәм өзүнүзә, һәм дә аилә үзвләринә чох зәрәрлидир. Буну гәти сурәтдә арадан галдырмалысыныз. Хасијјәтиниз буна ујғун олмаса белә, ушагларынызын, аиләнизин бәхтијарлығы үчүн сиз буну етмәјә мәчбурсунуз. Бәхтијарлығы узагларда ахтаранлар чох јанылырлар. Ону һәр кәс өзү һәр шејдән әввәл аилә һәјатынын гурулушунда ахтармалыдыр. Сизин о кичик отагларда боғучу зинданын чансыз вә һәзин сәсләри дејил, шән бир јуванын шух чивилтиләри, бәхтијар бир аиләнин шән гәһгәһәләри ешидилмәлидир; буну едә билсәниз, Хосров јенә дә әввәлки һалына кәләр, исте'дады сәрбәст олараг инкишаф едә биләр. Онун үчүн дә бу вәзијјәти ортадан галдырманызы, аталыг наминә, сиздән хаһиш едирәм.

Һәсән дәрин-дәрин дүшүндү. Бирдән-бирә башыны галдырыб, сөзләрини битирән вә ондан сон сөз көзләмәкдә олан мүәллимә бахды, күлүмсәјәрәк гәти сәслә:

— Бу әскиклији елә мән өзүм дә һисс етмишәм. Јахшы, буну да тәчрүбә едәрәм, — деди. — Белә бир дәјишиклик етмәјә ирадәм чатачағына инанырам. Сөјләдијиниз сөзләрә гаршы исә тәшәккүр едирәм.

Бу сөзләри дејиб Һәсән ајаға галхды, мүәллимин она узатмыш әлини әлләри ичиндә бәрк-бәрк сыхдыгдан сонра отагдан чыхды.

V

Бу әһвалатдан сонра мүәллим Хосрову нәзарәт алтына алараг, онун һәр бир һәрәкәтинә диггәт едир, күндән-күнә јахшылыға доғру бир мејл ојандығыны һисс едирди. Инди Хосровун да үзү күлмәјә башламышды. О, дәрсләринә чалышыр, јолдашларла, мүәллимләрлә чох сәмими көрүшүрдү.

Мүәллим бир нечә дәфә ондан аилә һәјатындан разы галыб-галмадығыны сорушмуш вә һәр дәфәсиндә: «Инди чох јахшыдыр, атам тамам дәјишибдир, һәтта о гәдәр дәјишиб ки, танымаг да олмур» — дејә чаваб алмышды. Мүәллим зәһмәтинин боша чыхмадығындан сон дәрәчә разы иди.

Бу һадисәдән бир нечә ај кечмишди. Издиһамлы бир күчәдән кечиркән мүәллим Мәсәррәт ханымла үз-үзә кәлди. Мәсәррәт ханым мүәллими дәрһал таныды, она доғру кәләрәк, әлләрини тутду:

— Сизи чохдан көрмәк истәјирдим, — деди. — Ајағыныз евимизә дәјдији күндән аиләмиздә бир дәјишиклик јаранды. Инди чох јахшыдыр. Билмирәм нә етдиниз ки, Һәсән бирдән дәјишди. Бу сәадәт гапысыны үзүмүзә сиз ачдыныз. Сиз бизим һәјатымызы тә'мин етдиниз. Бу гәдәр јахшылыглара гаршы сизә тәшәккүр етмәк лазым дејилми? Күчәдә дә олса, сәмими тәшәккүрләрими гәбул етмәнизи хаһиш едирәм!

Мүәллим Мәсәррәт ханымын әлини әлләри ичиндә сыхараг:

— Мән бөјүк бир шеј етмәдим, — деди. — Јалныз үзәримә дүшән кичик бир вәзифәни јеринә јетирдим. Һәсәнин аталыг, јолдашлыг вәзифәсинә даир унутмуш олдуғу мүһүм бир шеји она хатырлатдым. О да аталыг вәзифәсиндә унутмуш олдуғу бошлуг вә әскиклији долдурду. Демәк истәјирәм ки, о бәхтијарлығы сизә верән нә мәнәм, нә дә Һәсәндир.

— Бәс кимдир?

— Вәзифә!

ӨЗҮ БИЛСИН, МӘНӘ НӘ

Илк дәфә көрдүјүм заман вүчуду кими гуру вә сојуг тәбиәтини дә бәјәнмәмишдим. Ону мәнә кәнд дуканчылары танытмышдылар:

— Јетмиш јашы вар, ады «Чыртдандыр», Чыртдан демәсән танымазлар, — демишдиләр.

Бағын јарыөртүлү гапысындан кирдијим заман һеч кими көрмәјәрәк «Чыртдан!» дејә бағырдым.

Узагдан бириси кәскин бир сәслә:

— Орадан чығырма, јахын кәл! — деди.

Сәсимә ајаглары гыса, кичик, сары бир көпәк јердән гопардығы тозлар ичәрисиндә јуварлана-јуварлана үстүмә кәлди. Өзүмү мүдафиә етмәји дүшүнүркән о адам «Сары, Сары» дејә көпәји чағырды. Көпәк мырылдана-мырылдана дәрһал кери дөндү. Јахынлашдым. О, бостанда јахасыачыг бир көјнәкдә чалышырды. Ортабојлу, гуру, арыг, сары гашларына битишик кими көрүнән гыса, сых

кирпикләри арасында көзләри атәшбөчәји кими парылдајырды. Ики јандан батыг, гәрибә узун башы варды. Јени тәраш едилмиш арыг әтсиз үзүнүн чыхыг јанаг сүмүкләрини гырмызы мешин кими галын бир дәри өртмүшдү. Ики дизи үстүндә дикәләрәк, донуг вә шүбһәли бахышларла мәни сүздү. Онун симасы, һәрәкәти, хүсусән узун, ири бурну алтында јанлары тәраш едилмиш кичик бығлары мәни шүбһәләндирди:

«Чыртдан бу олмајачаг» дедим.

О, донуг көзләрини гырпмадан үзүмә дик-дик бахараг.

— Нә дејирсән? — деди.

— Чыртданы көрәчәјәм, — дедим.

Әлиндә алаг етдији әјри тохасыны јерә гојду. Һиккәсиндән көзләри бөјүјәчәк бир вәзијјәт алды, амма бөјүмәди. Јалныз ону дөрд јандан сыхан галын гапаглары арасында һиддәт гығылчымлары далғаланды. Сәрт-сәрт үзүмә бахараг:

— Чыртдан нәдир? Мәним адым вар! — деди.

— Бағышлајын, — дедим, — дуканчылар мәнә белә дедиләр.

О, әлиндәки тохасы илә чалышмагда давам едирди. Башыны галдырмадан ачыглы бир сәслә:

— Онлар елә дедир, сән билмирсән ки, чыртдан ад олмаз? Мәним адым Әзимдир. Нә истәјирсән? — дејә сорушду.

— Бağа, отаглара бахмаг истәјирәм.

Өзүн биләрсән, о бағ, о отаглар, бу да сән.

О јенә ишинә давам етди. Отаглара бахдым, бағы кәздим, гапыдан чыхыб кедәркән:

— Әзим дајы, сағ ол! — дедим.

Бағa көчдүјүмүз күн о јенә һаман донуг бахышлары, гуру тәбиәти илә бизи гаршылајараг:

— Хош кәлдиниз! — деди вә ағыр шејләри көтүрүб отаға дашыды. Бу адамын заһири кими батини һәјаты-

нын да чох мараглы олдуғуну онун һәр сөзүндән, һәр һәрәкәтиндән анламаг олурду. Кечмишләрини гурдаламаг, ону јахындан танымаг арзусу мәндә күндән-күнә артырды. Лакин мәгсәдимә һеч чүр мүвәффәг ола билмирдим, чүнки һамыдан гачыр, һеч кимә иснишмәк истәмирди. Онун даима гапалы додаглары анчаг ән мүһүм фикирләрини сөјләмәк үчүн ачылмаға алышмышды. Чүмләләри белә гыса вә јарымчыг олурду. Кәлмәләрин гујруғуну јемәк, мырылданараг сөјләмәк адәти иди.

Бир күн кәләмликдә чалышырды. Јахынлашдым. Көлкәликдә узанмыш олан сары көпәјин јанында отурдум. Әлимлә башыны бир-ики дәфә охшадым. О да әлими јаламаға башлады. Әзим дајы бизи көзучу сүзәрәк, јенә ишинә давам етди. Итә көстәрдијим гајғыдан разы галдығыны бахышларындакы ишыгдан дујдум. Фүрсәти гачырмајараг:

— Әзим дајы, бу кәләмләр сизиндир? — дејә сорушдум.

Башыны галдырмадан чаваб верди:

— Јох, шәриклидир.

— Шәрикиниз кимдир?

— Бағ саһиби. — Сонра башыны галдырды: — Бунун шитилләрини гышда бир-бир әлимлә әкмишәм, — деди

— Сојугдан донмушдум! Бир һәфтә тәрпәнмәдим.

— Гышда бағдамы галырсыныз?

— Бәс һарда галырам? Ајры јерим јохдур. — Бир анлыг сүкутдан сонра сыра-сыра дүзүлмүш ағачлары көстәрәрәк: — Бунлары гышда көрәсән, — деди, — гупгуру гапгара, чырчылпаг. Бахырсан јазығын кәлир. Елә бил сәссизликдән ағачлар мәләјир. Инс јох, чинс јох.

— Гоншу бағларда адам олмурму?

— Олур, чох аз. Ким кимәдир... Бу ағачлара бахырам, бахырам, үрәјим јаныр. Бах, инди нечә көзәлдир. Гышда да белә олсајды!..

— Гышда да белә олсајды бу күн ондакы көзәллији дујмаз, она гијмәт вермәздик.

— Доғрудур!.. — дејә о, сөзүмү һәм дили, һәм дә башы илә тәсдиг етди. Әзим дајы јенә узун мүддәт динмәди. Елә бил данышмаға һәвәси јох иди. Анчаг мән нәдәнсә ону гурдаламаг, дахилини, һәјатыны даһа јахшы билмәк, өјрәнмәк истәјирдим. Одур ки, сөһбәтә сәбәб ола биләчәк һәр васитәјә әл атырдым. Бу аралыг көзләрим јанымдакы көпәјә саташды. Әлимлә ону көстәрәрәк:

— Әзим дајы, гышда бу сәнә јолдашдыр, — дедим.

Әзим дајы дикәлди. Әлиндәки тоханы торпаға санчды. Көпәји сүзәрәк деди:

— Јолдаш нәдир, бу мәнә гардашдан артыгдыр. О олмаса мән дәли оларам. О һүрдүкчә үрәјимә гүввәт кәлир.

Әзим дајы «Сары, Сары!» дејә көпәји сәсләди. Көпәк гулагларыны саллајараг, она доғру гачмаға башлады.

Бу дилсиз адамы сөјләдә билмәјимә чох севиндим. Фүрсәтдән истифадә едәрәк:

— Әзим дајы, ајда нә алырсан? — дејә сорушдум.

— Һеч бир шеј!..

— Пулсузму гуллуг едирсән?

О, әлиндәки тоханы јенә јерә гојду. Сағ әлинин дөрд бармағыны ачараг:

— Гырх манат! — деди.

— Ајдамы?

Ачыглы, кичик көзләрини үзүмә дикәрәк:

— Һә, ајда; ајда нәдир, илдә...

— Илдә гырх манат?! Бу чох аздыр.

О јенә сусду, чаваб вермәди вә әсәби бир фәалијјәтлә ишинә давам етди. Арамызда әзичи вә ағыр сүкуту гысалтмаг фикри илә:

— Әзим дајы, изин вер сәнә бир аз көмәк едим, — дедим.

Далғын вә күскүн бир һалда:

— Өзүн биләрсән, мәнә нә, — дејә чаваб верди.

Һәр икимиз јан-јана ишләјирдик. Үзүнү мәнә көстәрмәмәк үчүн о даима архасы мәнә олараг ишләјирди. Там бир саат бәрабәр чалышдыг. Узун заман ичәрисиндә нә бир дәфә үзүмә бахды, нә дә бир кәлмә сөз деди. Ишләмәјә ешгим варды; она руһи бир еһтијач һисс едирдим. Анчаг бу гуру гылыгсыз адамла јан-јана чалышмаг мәни сыхырды. Чохдан галхыб кетмәк истәјирдим; анчаг анлашылмаз бир гүввәт ајагларымы јерә мыхламыш, онунла бәрабәр ишләмәјә мәни мәчбур етмишди. Башымыз үзәриндә бүтүн гүввәти илә һәрарәт сачмагда олан күнәш гумсаллығы гор һалына кәтирмишди. Јердән шөʼлә кими галхан бухарын ичиндә гум дәнәләри пар-пар парылдајырды. Нәһајәт, Әзим дајынын дили ачылды. Архасы мәнә тәрәф олдуғу һалда:

— Сән һарада гуллуг едирсән? — дејә сорушду.

— Мән мүәллимәм.

— Илдә нә алырсан?

Бу суал мәни чох дүшүндүрдү. Нәһајәт, јалан сөјләмәјә мәчбур олдум:

— Илдә алты јүз манат, — дедим.

Әзим дајы ачы-ачы күлүмсәди:

— Алты јүз манат!.. Нә аз... Мәʼдәнләрдә ишләјән бизим кәндлиләрин ичиндә сәндән чох аланлар вар.

— Бәс сән нә үчүн мәʼдәнләрдә ишләмирсән?

— Кечмишдә фабрикдә ишләмишәм, орада хәстәләндим, сонра кетдим, көтүрмәдиләр.

— Мәʼдәнләрдә чалышсан чох аларсан!

— Орада чалышмаға адам чохдур.

— Башга бир иш тап!

Әзим дајынын ағзы јенә килидләнди. О јенә әсәби бир фәалијјәтлә чалышмаға башлады. Үзүндә, көзүндә изтираб вә кәдәр далғачыглары ојнашырды. О јенә мүһүм бир шеј дүшүнүрдү. Јәгин өз гаранлыг һәјатыны көздән кечирирди.

Ким билир, о анда изтираб вә кәдәр һејкәли кәсилмиш олан бу адамын көзләри гаршысында кино ленти кими бир-бирини говлајараг, сүрʼәтлә кечмәкдә олан нә гәдәр горхунч һадисәләр, көһнәлмиш, солғун лөвһәләр бир-бир өтүрдү. О чох далғын иди. Сөз сөјләјәчәк һалы галмамышды. Галхдым. Кедәркән:

— Әзим дајы, сағ ол! — дедим.

Архамдан истеһзалы бир сәслә:

— Һә, јорулдун? Сизләр ишләјә билмәзсиниз, — деди.

Әзим дајы кет-кедә бизә исниширди. Ејванда отуруб нәрд ојнајаркән, ја достларла күлүб-данышаркән Әзим дајы да кәлиши илә мәчлисимизи бир аз шәнләндирирди. Бир кушәдә отуруб, диггәтли көзләри илә ја ојунун кедишини изләр, ја көзләрини узаглара, әнкинликләрә дикәрәк, бир шеј дүшүнәрди. Ким билир, зеһниндә нә замандан бәри һәлл едә билмәдији бир чох мүһүм мәсәләләрлә мәшғул олурду. О саатларла фикрә кедәр, көзләрини думанлы үфүгләрдән ајырмазды. Артыг бу заман нә ојунун кедиши, нә данышылан сөзләр, нә дә башга һеч бир шеј ону марагландырмазды. Һәлл етмәкдән ачиз галдығы чәтин мәсәләләрин ағырлығы алтында әзилмиш олдуғу јорғун бахышларындан сезилирди. Бирдән-бирә јериндән галхараг:

— Истидән боғулдум, бунун дәрманы дәниздир, — дејә галхыб кедәрди.

Марты гушу кими сәһәр, ахшам дәнизә баш вурмаг адәти иди.

Нә дејирсиниз!.. Бу дилсиз адамы кет-кедә севмәјә, она гаршы гәлбимдә дәрин бир һөрмәт бәсләмәјә башладым. Јалныз мәнми? Бағда олан үч-дөрд аилә она сәмими олараг бағланмышды. О олдугча садә, сәмими, саф вә чалышган бир адамды. Јалан, ријакарлыг нә олдуғуну билмәз вә белә адамларла һеч арасы олмазды. Евинә ајаг басдығы, чөрәјини једији адама садиг бир дост кими јанашар, һөрмәт вә мәһәббәтини диллә дејил, һәрә-

кәтләри илә көстәрәрди. Ишдән горхмаз, чалышмагдан јорулмазды.

Һәлә һәр сәһәр тут чырпаркән үч-дөрд ағачы гуш кими будагдан-будаға долашмасы уча бир будагдан дикәр бир будаға сүр'әтлә елә атылмасы вар иди ки, бу чүр'әт вә чевиклији анчаг та кичикликдән идман көрмүш он дөрд-он беш јашларында олан чәлд ушагларда көрмәк олур. Бағда тәкбашына әлләшир, ара-сыра башгаларынын бағ, бостанында чалышыр, онун үчүн алты-једди ај сүрән узунөмүрлү гыша һазырлыг көрүрдү.

Заһирдә ачиз вә бачарыгсыз көрүнән бу адамын əлиндән һеч бир шеј гуртара билмәзди. Дүканчыларын дедикләринә көрә, ону «Чыртдан» адландырмаларынын сәбәби һәр ишә бурун сохмасы вә һеч бир ишин онун әлиндән гача билмәмәси иди.

Бу јашлы адамдакы јорулмаз чалышганлыг вә гүввәт һәр шејдән артыг механики бир һала чеврилмишди. Һәјатда о һеч бир заман фәал олмамышды. О даима башгаларынын әмр вә арзусуну ичра етмәји бачарырды. Бир иш һаггында ондан бир фикир сорушачаг олсаныз јалныз бир чаваб ала биләрдиниз:

— Өзүн биләрсән, мәнә нә!

Отағымда китаб мүталиәси илә мәшғул идим. Гадынлар да бөјүк артырмада фәрш үстүндә топлашыб, сөһбәт едирдиләр. Онлардан бири диггәтлә, «Анамла һәсбиһал» сәрлөвһәли бир мәнзумәни пәсдән һәзин сәслә охујурду. Һәлә битирмәмишди ки, бир гәһгәһә гопду. Бу гәһгәһәнин нәдән доғдуғуну билмәк үчүн пәнчәрәдән бахаркән, гаршымда мараглы бир лөвһә ачылды.

Әзим дајы ашағыда дуруб өзүнәмәхсус бир сәслә:

— О хымыр-хымыр пәсдән охујан ким иди? — дејә сорушурду.

Гадынлар күлә-күлә бир-бирини көстәрирдиләр:

— Әзим дајы, бах, бу иди!

— Јалан дејир, бу иди.

— Јох, јох, бу иди.

Әзим дајы бармағы илә бирисини көстәрәрәк:

— Билирәм, билирәм, сән идин! — дејирди.

Гадынлар күлмәкдә давам едирдиләр. Бу аралыг онун ән сәмими досту олан јенича кәзмәјә башлајан гызым Күлбәниз сөһбәтин мөвзусуну дәјишдирди. Ајаглары бир-биринә долаша-долаша кәлиб, Әзим дајыја сарылды. Әзим дајы ону гучағына алды. Ушағы данышдырмаг мәгсәдилә:

— Сәнә бостандан кичик гарпыз кәтирәчәјәм, — деди.

Ушаг күлүмсәјәрәк, әли илә Әзим дајынын үзүнү, көзүнү охшаја-охшаја:

— Бә...с, бә...с балача кукла алмајачагсан?

— Алачам, бәс, алачам.

Гадынлардан бириси:

— Әзим дајы, бу вахта гәдәр нә үчүн евләнмәмисән? Бах, инди сәнин дә белә ушагларын оларды. Онларла ојнајар, гышда бурада тәк галмаздын, — деди.

О бүсбүтүн дәјишди, үзү-көзү думанланды. Мә'налы бахышларла гадынлары сүздүкдән сонра ики бармағыны бир-биринә сүртәрәк:

— Бу зәһирмар јох иди, — деди. — Сонра көзләрини галын вә кичик көз гапаглары ичиндә кизләдәрәк: — Горхдум, — деди, — горхдум ки, ачындан өләк!

— Сәнә атандан бағ, торпаг галмајыб?

— Кичик бир бағ галмышды.

— Нә олду?

— Сатдым...

— Нә үчүн сатдын?

Әзим дајы сусду, бир аз сонра сөзүнә давам етди:

— Сиз бизим бағлары билирсиниз, — деди. — Бағ бечәрмәк үчүн су, гују, ат, араба лазымдыр. Бу ачкөз гуму һәр күн суварырсан, јенә дојмаг билмир. О бириси күн јенә гупгурудур. Сәһәрдән ахшама гәдәр атынла бәрабәр чалышыб чапалајырсан, јенә ачсан; анчаг башга

јерин кәндлиләри бизим кими дејил. Су вар, торпаг вар. Истәдијин гәдәр әк. Биз ишләмәкдән илан кими габыг гојуруг. Бу торпагдан мәһсул алмаг чох чәтиндир.

— Башга кәндлиләр нечә кечинир?

— Бағ онлара да бир шеј вермир. Торпаг хәсисдир, хәсис!..

Әзим дајынын һеч бир заман ишләтмәдији бу узун чүмләләр, мәнтигли мүһакимәләр һамыны һејран етди. О јенә башыны гәрибә бир һалда көксүнә дикәрәк, сукут едир, мән дә сәссиз, бу дилсиз адамдакы әһвалы һејрәтлә дүшүнүрдүм. Бу аралыг сукуту парчалајан бир сәс:

— Әзим дајы, бағы сатдыгдан сонра нә иш көрдүн?— дејә сорушду.

Әзим дајы башыны ағыр-ағыр галдырараг чаваб верди:

— Бағы ики јүзә сатдым. Бурадан мејвә алыб Русијаја апардым. Чоху чүрүдү. Зәрәр етдим. Үч-дөрд ај алыш-вериш етдим. Пулларым батды. Бакыја өзүмү күчнән чатдырдым.

Әзим дајы сөзүнү битирмишди. Онун кечмиши илә марагланан гадынлардан бириси:

— Бәс сонра нә олду? — дејә суал верди.

Әзим дајы ону шүбһәли нәзәрлә сүзәрәк:

— Сиз бунлары нә үчүн сорушурсунуз? — деди.

— Сән бизим бир дәнә Әзим дајымызсан, сәнин кечмишләрини билмәмәк олар?

Бу сөзләри гадын о гәдәр чанлы вә мә'налы сөјләди ки, Әзим дајы бәхтијар күлүмсәди. Әли илә, јанларынын иликләри чыхмыш тәсәјини башында бир-ики дәфә чевирдикдән сонра:

— Еј... мәним гәзавү-гәдәрим чохдур, — деди. — Чох ишдә олмушам. Нәјә әл атдымса, боша чыхды. Ахырда бир варлыја бағбан олдум. Јола кетмәдик. Орадан чыхыб Тағыјевин без фабрикинә кирдим. Ики ил ишләдим. Сонра хәстәләндим, он күн јатдым. Јахшы олдум, јенә

фабрикә кетдим, «сәни чыхармышыг, бир һәфтә сонра кәл, инди јер јохдур», дедиләр.

— Сонра, сонра, Әзим дајы?

Әзим дајы дүшүнчәли вә булашыг көзләрини галдырды, бирдән-бирә јериндән сычрајараг:

— Далымча кәлин! — деди.

Ирәлидә Әзим дајы, архасынча гадынлар бир-биринә сыхылараг, күлүшә-күлүшә отаға кирдиләр. Мәни дә ишә гарышдырдылар. Ејвана чыхдыг. Гоншу бағын бир кушәсиндә ири дашларла өртүлмүш бөјүк бир мәзары көстәрәрәк деди:

— Бах, сонра бу дашларын алтында јатан адамын бағында ишләдим. Көрдүјүнүз јерләрин һамысы бурада јатан адамындыр, касыб бир кәндли иди. Бунларын һамысыны фајтончулугла газанмышды.

О, көзләрини бир мүддәт мәзара дикиб галды.

— Әзим дајы, бу адамы нә үчүн бағда басдырмышлар? — дејә сорушдум.

Әзим дајынын көзләри бөјүдү, һејрәтли бир сәслә:

— Горхудан, — деди, — билирсән бу нечә адам иди? Башынын түкү гәдәр дүшмәни варды, онун учундан. Амма нә апарды? Һеч бир шеј... Ишчиләринә көз верәр, ишыг вермәзди. Әлиндә ири бир гырманчы варды. Ишләјәндә јорулуб бир аз дуран кими өлүнчәјә гәдәр вурачагды, һүнәрин вар она бир кәлмә чаваб гајтар, — Сонра башыны ојнадараг: — Өзүнүн дә бир күчү јох иди. Бағын ичиндә тапанча әлиндән дүшмәзди. Кечәләр евиндә ишыг јанмазды. Һәр кечә јатаркән горхусундан јерини дәјишдирәрди.

— Сән онун бағында нә гәдәр галдын?

— Чох!.. Һеч билирәм ки... Өмрүмү онун бағында чүрүтдүм.

— Елә адама ишләмәк чәтиндир.

— Чарәм нә иди? Чыхсам, өлдүрәчәкди, залым оғлу ган чанағы иди ган... Мән өлмүшдүм, о өләндән сонра дирилдим.

— Ону өлдүрдүләрми?

— Ким билир, бәлкә дә өлдүрмүшдүләр. О күн кәнддә тој-бајрам иди. — О јенә көзләрини бир мүддәт бағлара дикиб галды. Бирдән-бирә башыны галдырараг: — О заман белә бағым олсајды, инди сән бојда оғлум вар иди, — деди.

Дүканчыларын онун һаггында сөјләдикләри сөзләри хатырлајараг:

— Әзим дајы, нечә јашын вар? — дејә сорушдум.

— Чох... Мән нә билим, сајмамышам ки, илдир кәлир, кечир.

— Бу јашда чох чаван галмысан.

Әли илә о мәзары көстәрәрәк.

— Буна раст кәлмәсәјдим, һеч гочалмаздым, — деди.

Әзим дајы јенә фикирдә иди. Көзләрини каһ бөјүк мәзара, каһ бир аз узагда ағачларынын башыны даима рузикар охшајан бағa дикәрәк бахыр, бахыр вә бу бахышла бир чох шејләр дүшүндүјүнү билдирирди. Бу заманларда артыг она јанашмаг, онунла сөһбәт етмәк мүмкүн дејилди. Онсуз да бу күн адәти хилафына олараг чох сөјләмиш, бүтүн тәрчүмеји-һалыны, бәлкә дә бу вахта гәдәр кимсәјә ачыб сөјләмәдији дәһшәтли сирлә долу олан мүгәддәратыны данышмышды. О артыг сусмуш, ағзы килидләнмишди.

Бир күн бүтүн бағ чамаатыны мәшғул едән мүһүм бир һадисә олду. Әзим дајынын Сарысы хәстәләнмишди. Даима көлкә кими онун архасындан ајрылмајан Сарынын гымылданмаға белә тагәти галмамышды. Көлкәли бир ағач алтында Әзим дајынын һазырламыш олдуғу јатагда әлләрини, ајагларыны узадараг, хәстәлијинин шиддәтиндән инсан кими инләјирди. Әзим дајы өзүнү итирмиш һалда онун әтрафында долашыр, бир ан ондан ајрылмырды. Әли илә ону охшајыр, ағзына сүд төкүр, башыны, әлләрини, ајагларыны овушдурурду.

Көрүшүнә кедәнләр:

— Әзим дајы, Сарыја нә олуб? — дејә сорушаркән, о јашлы бир адам гүруру илә әлләрини бир-биринә чырпараг, һејрәтли вә титрәк бир сәслә:

— Дүнән ахшам сапсағлам иди. Билмирәм буна нә олду? Бәдбәхтликдир, бәдбәхтлик, бөјүк бәдбәхтлик — дејә әлләрини көксү үзәриндә чарпазлајараг, көзләрини она дикиб дурурду. Сары инләдикчә әлләри илә ону охшајараг: «Чан! Горхма, сән сағалачагсан, сән јашајачагсан!» — дејирди. Көпәјин һалы күндән-күнә писләширди. О артыг нә јејир, нә ичир, булашыг көзләрини Әзим дајынын үзүнә дикиб, сәссиз дурурду. Бүтүн бағ әзичи бир сыхынты ичиндә иди. Бағда ушаглар бир аз курулту гопаранда Әзим дајы дәрһал гашларыны чатараг:

— Еј, сәс салмајын, көрүрсүнүз ки, азарлы вар! — дејә бағырырды. Сарыны һамы, һәр күн беш-он дәфә јолухурду. «Башын сағ олсун» демәк лазым олдуғу һалда «Әзим дајы, горхма, сағалар, көпәк һәр хәстәликдән өлмәз!» — дејә она тәсәлли верирдиләр. О исә динмәзчә дүшүнүрдү.

Сарынын ән чох јанына кәлән ушагларла гадынлар иди. Һәр дәфә кери гајыданда кизли-кизли күлүшәрәк:

— Бәхтәвәр Сары, башы алтында јастыг, алтында дөшәк, башы үстүндә Әзим дајы, гајғысыз инсан кими чан верир. Һәлә гијамәт Сары өләндәдир, киши өзүнү өлдүрмәсә јахшыдыр! — дејирдиләр.

Әзим дајы көпәји балыш үстүндә һәкимә апарды. Бајтар көпәјә бахдыгдан сонра:

— Буна јумурта ағы вер! — деди.

Сары јумурта ағыны ичмир, Әзим дајы әлләри илә онун ағзыны ајырыб төкүр, көпәк инилдәјә-инилдәјә башыны һавада ојнадараг, һамысыны кери гајтарырды. Сары күндән-күнә зәифләјир, күчдән, тагәтдән дүшүрдү.

Гум сојумуш, ахшам дүшмүшдү. Ушаглар бөјүк бир тәлаш ичиндә јүјүрүб;

— Әзим дајы ағлајыр, Сары өлүбдүр, — дејә хәбәр кәтирдиләр.

Гадынлар арасында бир вәлвәлә гопду. Бунун Әзим дајы үчүн ағыр бир фачиә олдуғуну һамы дујурду. Бир дост кими онун дәрдинә шәрик олмаг лазым иди. Галхыб кетдим. Сары башы јастыгда, үзү гибләјә узанмыш, көзләрини өртмүшдү.

— Әзим дајы, башын сағ олсун, — дедим.

О, чаваб вермәди.

Ертәси күн бағын сәссиз бир кушәсиндә Сарынын гәбрини зијарәтә кетдим. Әзим дајы гәбрин баш тәрәфинә бөјүк бир јасәмән ағачы әкирди. Диггәтлә үзүнә бахдым. Бу аз мүддәтдә о нә гәдәр дәјишмишди! Бәнизи саралмыш, көзләринин нуру азалмыш, үзүнә јетимлик тозу чөкмүшдү. О күн ахшама гәдәр јатды. Ахшам галхыб һараја исә кетди. Ики күн гајытмады. Бағ чамааты бөјүк һәјәчан ичиндә иди.

Үчүнчү күн саат он иди. Һамы динчәлмәјә чәкилмишди. Сүкуту ара-сыра јалныз чырчырамаларын чырылтысы, көлкәликләрә чәкилмиш ушагларын гарышыг сәсләри позурду. Бирдән-бирә бағ ичиндә бир вәлвәлә гопду. Ушаглар: «Әзим дајы кәлди! Әзим дајы кәлди!» — дејә бағырараг, севинчләриндән атылыб-дүшмәјә башладылар. Һамы тамашаја чыхды. Әзим дајы тәк кәлмәмишди. Өзү илә кичик сары бир күчүк дә кәтирмишди. Ушагларын севинчинин һәдди јох иди. Бири күчүјүн башыны, бири бојнуну, бири гујруғуну охшајырды. О да бунлары чохдан таныјырмыш кими гара ағзыны ачараг, гујруғуну ојнада-ојнада ушагларын үзәринә атылырды.

Гадынлар Әзим дајынын әтрафыны бүрүјәрәк, шән бир сәслә:

— Хош кәлдин, Әзим дајы! Һара кетмишдин? — дејә сорушаркән, Әзим дајы ајагларына дырманмагда олан күчүјүн башыны әлләри илә охшајараг, башы илә узаглары көстәрди:

— Һеч, о јана кетмишдим, — деди.

Онун габаглар тез-тез тәраш етдији үзүнүн түкләри узанмыш, чизкиләри дәринләшмишди. Матәмли көзләриндә үмид мүждәси верән бир ишыг парылдајырды.

Әлимлә күчүјүн башыны охшајараг:

— Әзим дајы, бу Сарыдан да меһрибандыр, — дедим.

— Һә, бу да она охшајыр, ону кәтирәндә бу бојда иди, — деди. Сонра ону башдан-ајаға сүзәрәк:

— Сары, Сары! — дејә сәсләди вә һүрә-һүрә ајагларына дырманмагда олан күчүјүн башыны гучаглады.

Әзим дајы јенә сакит бир һәјат кечирирди. Күндүзләри бағда, бостанда ишләјир, бош вахтларында кичик Сарысы илә мәшғул олурду.

Сон заманлар о тез-тез ејвана чыхыр, саатларла көзләрини ири мәзара вә бағлара дикиб дурурду.

Адәти үзрә, бир күн јенә ејванда ири мәзарын вә бағларын сејринә далмышды. Отагда јалгыз идим. Гапы ағзындан мәнә:

— Бура кәл! — деди.

Кетдим. Әли илә бағлары көстәрәрәк:

— Ора бах. Елә бил мешәдир, көмкөј... бу арада бундан јахшы бағ јохдур. Ону дишимлә, дырнағымла бечәрмишәм, — деди.

Сонра ири мәзары ачы-ачы сүзәрәк:

— Бу адам олсајды, мәним ахырымы бир јана чыхарарды. Адам дејил, чәллад иди, чәллад!

— Әзим дајы, бу кишинин ады нә иди?

— Ады, Чанавар. Чанавар да ондан јахшы иди.

О данышыркән гаршысындакынын үзүнә бахмаг адәти дејилди. О бирдән-бирә мәнә тәрәф чеврилиб деди:

— Бунун етдикләрини демәклә гуртармаг олмаз.

Сонра мүһүм бир һадисәни сөјләмәк истәјәнләрә мәхсус бир вәзијјәт алараг сөзә башлады:

— Бир күн чох јорғун идим, ағач алтында јатмышдым. Бир адам мәни ағачла ојадырды. Гаранлыг иди, сәсиндән билдим ки, одур. Кечә вахты нә үчүн ојадырды?

Ачыглы сәслә: «Галх, далымча кәл!» деди. Галхдым, далына дүшүб кетдим. Үрәјимдән гара ганлар ахырды. Бу мәни һара апарыр? Нә үчүн апарыр? Бағла ев арасындакы гапыдан ичәри кирдик.

— Тез арабаны гош, кәл! — деди.

Кетдим, арабаны гошуб гајытдым. О, һәјәтдә мәни көзләјирди. Ағзыбағлы бир чувалы көстәриб деди:

— Ал, буну апар дәнизә ат!

Әјиләрәк чувалы галдырыб, далыма гојду, кедәркән далдан чағырды: «Јолла сүр, араба изләриндән чыхма».

Ајагларым әсә-әсә чувалы көтүрүб арабаја атдым. Гаранлыг бир кечә иди. Өмрүмдә елә горхулу кечә көрмәмишдим. Арабаны бағларын арасы илә дар бир күчә илә сүрдүм. Хәзри гумлары көјә совурур, гаранлыг үз-көзүмү дишләјир, дивардан салланмыш ағачларын будаглары мәни гамчылајырды. Арабаны дәниз гырағына гәдәр сүрдүм. Дәниз дә горхулу иди. Бир-бирини гова-гова саһилә доғру кәлмәкдә олан далғалар ағзыны ири-ири ачараг, гурбан истәјирди. Арабаны бирбаш дәнизин ичәрисинә сүрмәк истәдим. Бачармадым. Мән һеч сөјүш билмәрәм, јох, һеч билмәрәм. Бу кишини анчаг орада сөјдүм. Сөјдүм, чүнки бу залым оғлунун мәним чаным алдығыны билирдим.

Әзим дајы сөзүнү битириб сусду вә ејвана дирсәкләнәрәк, ачы-ачы дүшүнмәјә башлады. Һалбуки мән һадисәнин сонуну көзләјирдим. Ондан сорушдум:

— Әзим дајы, чувалы нејләдин?

— Атдым бир чухура.

— Өлдүрүлән ким иди, мә'лум олмадымы?

— Олду. Сонрадан билдим ки, бу јазыг хырдават мал сатан касыб бир адам имиш. Малына саһиб олмаг үчүн ону өлдүрмүшдү.

Бу сөзләри о гәдәр әзкин шәкилдә деди ки, артыг онун изаһат вермәјә игтидары галмадығыны анладым. О јенә ачыглы иди. Гаранлыг кечмиш онун бүтүн варлығыны

чејнәјиб әзмәкдә иди. Кәдәр вә изтираб далғалары онун үз-көзүнү булуд кими алмышды. О, көзләрини ири мәзара дикиб галмышды. Ону башдан-ајаға һејрәтлә сүздүм. О, көһнә бир мәзара бәнзәјирди. Артыг мән дә хәјала далмыш, бу адамдакы әһвал-руһијјәдән тә'сирләнмишдим. Бу вахт Сарынын һүрә-һүрә Әзим дајынын үстүнә атылмасы һәр икимизи дүшүнчәдән ајырды. Бир аз әввәл онун ајаглары алтында узаныб, бөјүк бир марагла Әзим дајыны динләјән Сары ики ајағы үстүнә галхараг, Әзим дајыны гучагламыш вә гара ағзыны ачараг она һүрүр, санки ону етмәкдә олдуғу бир ишдән чәкиндирмәк истәјирди. Әзим дајы она ачыгланды. Сары даһа һиддәтлә һүрмәјә башлады. Әзим дајы ачы-ачы күлүмсәјәрәк әлини онун башына гојду. Һәр икиси сусду вә мә'налы сүкут ичиндә көзләрини бир-биринә дикиб галдылар...

Үч-дөрд аилә ичәрисиндә онун дилини ачан, гәлбинә бир аз севинч, руһуна бир аз шуа сәпән ики адам иди. Бири хидмәтчимиз Полја, икинчиси, јеничә дил ачмыш олан гызым Күлбәниз иди. Әзим дајы һәр күн ону ојнадыр, сөјләдир, голлары арасында атыб-тутаркән бүсбүтүн дәјиширди. Үзүнә, көзүнә хошбәхт адамлара мәхсус бир рәнк, күлүмсәмәләринә бир сәмимијјәт гонурду.

Полја исә онун сәмими бир досту иди. Һәр күн гују башында палтар јујуб су чәкәркән, Әзим дајы она јардым едәр, јалан-јанлыш русча бир чох шејләр данышмаға чалышарды. Јәгин о, Полјаја Русијада олдуғу заман кәздији шәһәрләрдән, танылығы адамлардан данышырды. Полја анламадығы бу сөзләрә сүрәкли гәһгәһәләрлә күлүр, күлүрдү. Сонра:

— Әзим дајы, мәнә сизин дили өјрәт! — дејирди.

Әзим дајы даһа сәмими јахынлашараг, она ән лазым олан кәлмәләри өјрәдәр, Полја тутугушу кими өјрәндији кәлмәләри өзүнәмәхсус бир сәс вә шивә илә тәкрар едәрди. Әзим дајы күлүмсәјәр. Полја исә арды-арасы кәсилмәз гәһгәһәләрлә уғунуб кедәрди. Арабир она:

— Әзим дајы, мән сәни севирәм, — дејәркән онун үзү күлүр, көзү күлүр, додаглары күлүрдү.

О, Пол̇ја күндән-күнә даһа сәмими бағланырды. Бу бағланышын һис бир нијјәтлә олмадығы онун һәр бир һәрәкәт вә рәфтарындан сезилирди. Пол̇јаны о, шән вә ојнаг бир ушаг кими севирди.

Гадынлар она: «Әзим дајы, Пол̇ја сәни јаман севирмиш...» дејәркән о, лагејд күлүмсәјәрәк:

— Өзү билсин, мәнә нә! — дејә башыны јерә дикәрди.

— Амма өлмәмиш, јахшы гыздыр.

— Һә, күләшдир, јахшыдыр...

— Анчаг базар күнләри чох кәзир.

— Өзү билсин, мәнә нә!

— Сән русча билсә идин, башгалары илә кәзмәзди.

— Русча билирәм.

— Нә билирсән?

— Что, харашо, нето. Чох сөз билирәм.

Гадынлар күлүшдүләр. Әзим дајы позулараг::

— Һә, һә, нијә күлүрсүнүз — дејә галхыб кетди.

Ики күн әввәл алдығы мәктуб Пол̇јаны шәһәрә чағырырды. О, севинчиндән һоппаныр, әли-ајағы јерә дәјмирди. О күн Әзим дајы јенә кәдәрли иди. Үстүнә арамсыз атылмагда олан Сарынын башыны охшајырды. Бу аралыг Күлбәниз јүјүрә-јүјүрә кәлиб, Әзим дајыја сарылды. Әзим дајы ону гучағына алды. Сары бундан һиддәтләнәрәк, һүрүр вә гызын үстүнә атлырды. Әзим дајы думанлы көзләрини ушағын үзүнә дикәрәк:

— Күлбәниз, сән кедәндән сонра мән ушаг кими ағлајачағам, кечә-күндүз ағлајачағам! — деди.

— Әзим дајы, көч башланыбдыр, Пол̇ја бу күн кедир, — дедим.

Јазыг гоча илан кими гыврылды. Изтирабларыны, нә гәдәр чалышдыса, кизләдә билмәди. Саралды, бозарды, әзичи бир сүкут ичиндә дүшүндү, дүшүндү. Сонра ајагларына дырманмагда олан Сарынын башыны әли илә охшајараг һәзин бир сәслә:

— Өзү билсин, мәнә нә! — деди.

ӘСӘБИ АДАМ

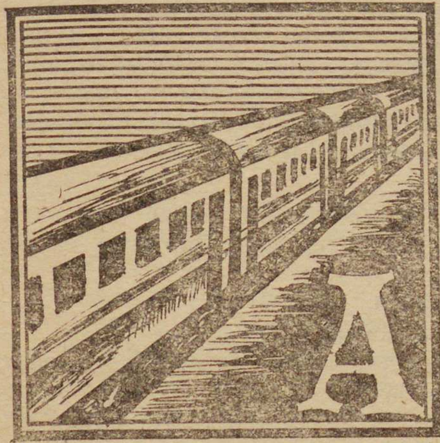

јдәмир мә'дән сулары санаторијасында бир ај истираһәт етдикдән сонра Бакыја гајыдырды. Минводы стансијасында ағыр чамаданы илә вагонун бир купесинә кирдији заман һәмин купедән чыхмаг истәјән бир адам она күлүмсәјәрәк:

— Мән гуртардым, инди сиз бујурун, — деди.

Мә'насыны анламадығы бу сөзә Ајдәмир садәчә күлүмсәди вә купеjә кирди. Онун кәскин бахышлы, узун кирпикли гара көзләриндә, ачыг-буғдајы үзүндә бәхтијар адамлара мәхсус бир ишыг далғаланыр, долғун вә сағлам вүчудунда чанлы бир гүввәт олдуғу көрүнүрдү.

О, купедәкиләри меһрибанчасына сүздүкдән сонра чамаданыны үчүнчү гатда јерләшдирди, сонра ашағы гатда пәнчәрәјә јахын отурмуш бир кәнчин разылығыны алараг, тез пәнчәрә өнүнә кечди вә ону јола салмаг үчүн кәлән јолдашлары илә худаһафизләшмәјә башлады.

Купенин сағ тәрәфиндә пәнчәрәjә jахын отурмуш адамын сәси бирдән-бирә паравоз фити кими курлады.

— Еj, пәнчәрәдән чәкил!

Аjдәмир башыны кери чевирди. Учабоjлу, ортаjашлы бу шишман адамы — онун көj дамарлары чыхмыш сарымтыл әтли үзүнү, дар алныны, галын гашлары алтында парылдаjан гыса вә сеjрәк кирпикли ири, сары көзләрини шүбһәли-шүбһәли сүздүкдән сонра jенә достлары илә данышмагда давам етди. Шишман адам:

— Сәнә пәнчәрәнин габағындан чәкил деjирәм! — деjә даһа һиддәтлә бағырды.

Аjдәмирин үзүндә вә көзләриндәки ишыг бир анда сөндү, онун jеринә буланыг вә гарышыг бир рәнк чөкдү, гашлары чатылды, шишман адама:

— Нә деjирсиниз? — деди.

Шишман адам әсәби вә ачыглы бир сәслә:

— Пәнчәрәнин габағындан чәкил деjирәм! О, анчаг сизин деjил! — деjә чаваб верди.

— Һәр һалда о jалныз сизин дә деjил. Бу чаван оғландан ичазә алдым. Достларымла худаһафизләшдикдән сонра пәнчәрәни тамамилә сизә верәчәjәм.

Аjдәмир сон кәлмәләри чох jумшаг вә нәзакәтлә сөjләди. Шишман адам инадында давам едәрәк, даһа әсәби бир сәслә:

— Бош-бош данышмаjын. Тез олун чәкилин! — деjиб бағырды.

Сон фит чалынды... Вагон һәрәкәт етмәк үзрә иди. Стансиjада адамлар гарышга кими гаjнашырдылар. Бу дәфә Аjдәмир онун сөзләринә әсла әһәмиjjәт вермәjәрәк, jолдашларынын әлини әлләри ичиндә сыхыр, видалашырды. Шишман адам тамамилә дәли олмушду. Аjағы илә онун аjагларыны итәләjәрәк:

— Еj, мән сәнә адам кими дедим ки, чәкил! — деjә тәкрар бағырды.

Гатар артыг һәрәкәт етмәjә башламышды. Аjдәмир пәнчәрә өнүндән чәкиләрәк, сәрт бир сәслә:

— Сиз кәлин адамлыгдан һеч бәһс етмәjин, чүнки сизин онда паjыныз олмадығыны өз чиркин һәрәкәтләринизлә исбат етдиниз, — деjә онун гаршысындакы скамjаjа отурду.

Шишман адам чошду-дашды, ағзы көпүкләнди вә:

— Бу сөз сәнә баһа отурачаг, билирсәнми, ушаг! — деjә jериндән сычраjараг чығырды.

Аjдәмир истеһзалы вә мә'налы бир нәзәрлә ону сүздүкдән сонра:

— Дәллаллыг етмиш олсаjдым биләрдим, — деди вә бир саатдан бәри һадисәни сакит-сакит сеjр едән ики кәнчин үзүнә бахды.

Кәскин вә мә'налы олан сон чавабдан һәр ики кәнчдән бәхтиjар бир гәһгәһә гопду. Шишман адам артыг jериндә отура билмирди. Ағзындан вә бурун дәликләриндән көрүк кими алов сачырды. Jериндән галхды, jумруғуну һавада оjнадараг амиранә бир һалда деди:

— Адам, сән сәрхошсан? Сөjләдиjин сөзләри шүурламы деjирсән?

— Һәр һалда сиздән шүур диләнәчәк гәдәр шүурсуз деjиләм!

— Шүур сизин кими адамчыглара нәсиб олан не'мәтләрдән деjил!

— Ону ким билир? Шүур өлчәчәк вә мигдарыны тә'jин едәчәк макинамыз олсаjды сизи чохдан сусдурмушдум!

Купедәки ики кәнч мәмнун бахышлары илә мүнагишәни сеjр едирди. Шишман адамын артыг сәбир вә тагәти галмамышды, һиддәтиндән дил-додағыны чеjнәjир, бығларыны кәмирирди. Сөнүк, сары көзләри гырмызымтыл кирпиксиз көз гапагларындан чыхачаг бир вәзиjjәт алмышды.

О, бирдән-бирә галхараг:

— Мән инди сәни дә сусдурарам, — дејә өзүнү купедән бајыра атды.

Онун бу һәрәкәтиндән һәр үч кәнч бир-биринә бахыб күлүшдү. Ајдәмирлә гаршы-гаршыја отуран узунбојлу, сарышын, чылыз бир кәнч:

— Билмирәм разылығымы сизә нечә билдирим. Өзүнүзү көзәлчә мүдафиә етмәклә бизим дә интигамымызы алдыныз, — деди.

Ајдәмир һејрәтлә:

— Јохса бу адам сизи дә нараһат етмишдир? — дејә сорушду.

Онунла јан-јана отурмуш ортабојлу, хошсима бир кәнч күчлә өзүнү күлмәкдән сахлајараг, мәсәләни данышмаға башлады:

— Чаным, бу адам Москвадан бура бизимлә бирликдә кәлир. Бүтүн јолу онунла бәрабәр кәлмәјин нә чүр чәтин олдуғуну тәсәввүр едирсинизми? Купејә ајаг басдығымыз дәгигәдән е'тибарән раһатлығымызы позмуш, нәш'әмизи гачырмышдыр. Купедә күлмәк, учадан данышмаг гадағандыр. Пәнчәрәјә јанашмаға, күндүзләр икинчи гатда азачыг олса белә узаныб раһатланмаға аман вермир. Һәлә мәнимлә бирликдә кедән Серкеј Михајловичин башына кәтирмәдији ојун галмајыб.

Чаван оғлан бу сөзләри дејиб, әлләрини бир-биринә вурараг бәркдән күлдү. Сонра һәмин адамын гојдуғу ганунлардан данышараг деди:

— Онун ганунуна көрә күндүз икинчи гатда узанмаг олмаз. Кечә јатмаг үчүн икинчи гата чыхаркән ајагларыны биринчи гатын скамјасына вурмамалысан. Ја гуш кими ганадланыб учмалы, ја пишик кими сычрајыб чыхмалысан, башга чүр олмаз. Ајағынын учу скамјаја тохунан кими һәрифин ағзы кәми дүдүјү кими ачылыр, артыг ону бағламаг мүмкүн олмур. Истәдији гәдәр данышачаг, истәдији гәдәр бағырачаг. Там ики кечәдир көзләрини јуммамышдыр.

Ајдәмир һејрәтлә:

— Нә үчүн? Нә һаггы вар? Нијә гатар рәисинә мүрачиәт етмирсиниз?

— О вәзифәни дә өзү ифа едир, — дејә Серкеј Михајлович данышмаға башлады. — Мүфәттиш, ја милис ады чәкилән кими шүбһәли нәзәрләрлә бизи сүздүкдән сонра илдырым сүр'әтилә бајыра чыхыр. Бир аз сонра ја милис, ја мүфәттишлә ичәри кириб: «Хаһиш едирәм, интизамы бәрпа единиз, бу адамлара вагонда көзләнилмәси лазым олан гајдалары өјрәдиниз!».— дејә ағзына кәләни дејир.

— Онлар кими мүгәссир көрүр?

— Кәлән адам да чашыб галыр, кимин һаглы олдуғуну ајдынлашдыра билмир. Тәрәддүдлү бахышларла бир бизә бахыр, бир дә она, нәһајәт башыны саллајараг дөнүб кедир.

Һәр үчү әлләрини бир-биринә чырпыб күлүшәркән шишман адам мүфәттишлә бәрабәр ичәри кирди, Ајдәмири көстәрәрәк:

— Хаһиш едирәм бу адамы ипә, сапа кәтирин!— деди.

Ајдәмир күләрәк мүфәттишин үзүнә бахды. Мүфәттиш мә'налы нәзәрләрлә һамысыны бир-бир сүздүкдән сонра:

— Зәнн етмирәм ки, бу адамлар отуруб-дурмағы, бир-бирилә рәфтар етмәји билмәсинләр. Бешинчи дәфәдир ки, интизамы бәрпа етмәк үчүн бу купејә чағырылырам. Нә үчүн һәм өзүнүзү, һәм дә мәни нараһат едирсиниз? Хаһиш едирәм бу адамы биртәһәр јола верин, — дејиб кетмәк истәди.

Серкеј Михајлович:

— Јолдаш мүфәттиш, ону бизә дејил, бизи она тапшырын, — деди. — Биз она һеч бир шеј етмирик. Һәр шеји едән дә өзүдүр, шикајәт едән дә...

— Чаным, сиз мәнә тохунмајын, габа һәрәкәтләринизлә, мәни өз һалымдан чыхартмајын, мән дә сизә тохунмајым.

— Јолдашларла сөһбәт етмәк, јатаркән хорулдамаг сизә габалыгдырмы? Јорғанын, јасдығын азачыг салланмасы сизи нијә нараһат едир? Һәм дә о гәдәр нараһат едир ки, јатыркән алтымдан, үстүндән һәр шеји чәкмәли олурсунуз?

— Пәнчәрәдән достларла көрүшмәк сизи өз һалыныздан нә үчүн чыхарыр, бунлары бизә изаһ етмәк олмазмы?

Шишман адам:

— Бунларын һамысы мәним әсәбләримә тохунур вә мәни нараһат едир, — деје чаваб верди.

Һәр үчү мүфәттишә бахды. Мүфәттиш она:

— О һалда сиз хәстәсиниз! —деди.

Бу сөз шишман адамын үзәринә бир илдырым кими енди. Ири көзләри кәлләсинә чыхды. Әсәби вә һиддәтли бир сәслә:

— Хәстә сизсиниз! — деје бағырды, орталыға гәрибә бир сакитлик чөкдүкдә о,күскүн бир һалда јериндә отурду, гаршысындакы кичик масаја дирсәкләнәрәк, көзләрини пәнчәрәјә дикди. Мүфәттиш һејрәтли бахышларла ону сүздүкдән сонра бармағыны өз башына апарыб мә'налы бир тәрздә һәрәкәт етдирди. Бунун нә демәк олдуғуну баша дүшүб, һәр үч кәнч күлдү. Шишман адам башыны чевириб, мүфәттишин һәлә дә гапы ағзында дурдуғуну көрүб доғрулду. Көзләрини јумараг ағзыны ачды:

— Сән дә мәнимлә әјләнирсән? Сән һәлә һансы әсрдә јашадығыны билмирсән? Јохса чар жандармларына аид һәрәкәтләрин ији бурнундан кетмәјибдир, — деје бүтүн гүввәти илә чығырды.

Мүфәттиш шишман адамы горхутмаг мәгсәдилә:

— Өз нөгсанларыны көрмәјәнләрә баша салмаг бизим вәзифәмиздир. Адамларын раһатлығыны позмаға нә һаггыныз вар? Јахын стансијаларын бириндә сизи милис даирәсинә көндәрмәкдән башга чарә јохдур, — дејиб кетди.

Шишман адам артыг бүсбүтүн гудурараг, әсәби һаллар кечирирди. Кәнчләрин орада олмасы да ону бир тәрәфдән әсәбиләшдирирди. Бајыра чыхыр, ичәри кирир, әлләри чибләриндә далғын-далғын долашыр, јенә кирир, чыхыр, отурур, дурур, һеч раһат ола билмирди. Гатар стансијаја јахынлашдыгча онун изтираб вә һәјәчаны даһа да артырды. О, бирдән-бирә үзүнү кәнчләрә чевирәрәк:

— Билирәм, сиз дә мүфәттишин тәрәфини сахлајачагсыныз, лакин буну етмәјиниз! — деди.

— Сиз буну нәдән билирсиниз? — деје Серкеј Михајлович сорушду:

Шишман адам далғын вә дүшүнчәли бир сәслә:

— Билирәм! — деди.

Бу хәстә адамын кечирмәкдә олдуғу һал һәр үч кәнчә тә'сир етди. Шишман адам сөзүнә давам едәрәк:

— Сиз буну етмәјин, кәнч икән вичданынызы гаралтмајын, — деди.

Гатар дајанмышды. Ајдәмир нәзакәтлә:

— Бағышлајын, — деди, — мадам ки, сиздә өзүнүзү биз кәнчләрә севдирмәк габилијјәти вар, бәс нијә белә рәфтар едирсиниз?

— Нечә бәјәм?

— Мәсәлән, мүфәттиш чағырмаг вә башга ишләр...

Шишман адам һејрәтлә:

— Сиз һәлә дә онлары унутмадыныз? Аһ, кинли вә интигам алычы инсанлар! — деје бајыра чыхды, јенә сүр'әтлә дөнүб кичик стола дирсәкләнәрәк отурду.

Гатар бөјүк стансијалара јахынлашдыгча шишман

адам изтираб ичиндә үзүлүр, әсәби һаллар кечирирди. Адәти үзрә јенә һәр кәси тәнгид едир, һәр кәси ачылајыр, һеч кимлә сөһбәт етмәк истәмирди. Гатар һәр дәфә дајананда стансијада дүшүр, купедән чыхаркән шүбһәли вә далғын нәзәрләрилә чамаданына бахыр, бир дә купедәки кәнчләри көзучу сүзәрәк, бир сөз сөјләмәдән чыхыб кедирди.

Бу һәрәкәтлә «чамаданыма бахыныз!» ја «чамаданымы оғурламајын» — демәк истәјирди. Купедән стансија-ја, орадан купејә дөндүјү заман ким билир, нә гәдәр адамла далашыр, нә гәдәр адамла сөзә кәлирди.

Артыг гатар Бакы стансијасына јахынлашырды. Шишман адам шејләрини чохдан јығмыш, бөјүк бир һәјәчан ичиндә көзләјирди. О, гатар дурар-дурмаз: «Насилшик, насилшик!» дејә чығырмаға башлады. Шејләрини вагона биринчи кирән насилшикә вериб, мәһбәсдән гуртармыш кими, әсәби аддымларла чыхыб кетди. Кәнчләр:

— Һәрифин әлиндән јаман гуртардыг! — дедиләр вә шејләрини көтүрүб, күлүшә-күлүшә купедән чыхдылар. Кедәркән јолда ондан данышыб күлүрдүләр. Вагонун пилләләриндән енәркән үчүнүн дә нәзәрини гапы ағзында дајанан чамаат чәлб етди. Һәр үчү адамларын арасында јалныз бир нәфәри ахтарырды. Серкеј Михајлович ән әввәл күләрәк ихтијарсыз:

— Көзүнүз ајдын олсун, достумуз бурададыр, — дејә чығырды.

Һәр үчү көзүнү чамаата дикиб, пилләкәнләри сүр'әтлә енәрәк, адамлара гарышдылар. Шишман адам елә

орадача киминләсә далашмыш, мәсәлә дәрһал бөјүмүш, ишә һәтта милис нәфәрләри гарышмалы олмушду. Милисләрдән бири ону милис идарәсинә апармаг үчүн голундан тутуб дартыр, о исә кетмәк истәмирди. Шејләри јерә гојуб, ишин нәтичәсини һејрәтлә көзләмәкдә олан насилшик дә чашыб галмышды.

Кет-кедә адамлар артыр, вагонларда далашдығы адамлар јығылыр, онлар да ишә гарышараг:

— Бу адама һәддини танытмаг лазымдыр, — дејә чығырырдылар. Иш чидди бир шәклә кирдикдә Шишман адам даһа да әсәбиләшир, һиддәтләнир, оңу тәгсирләндирән адамлара чашгын-чашгын бағырырды. Бу заман шикајәтчиләрдән бириси милислә бәрабәр онун голундан тутараг, сәрт вә гәти бир сәслә:

— Һајды, кедәк! — дејә ону ирәлијә доғру чәкди.

Шишман адам әввәлчә шиддәтлә дартынды, симасы горхунч бир шәкил алды. Көзләри думанланды, бурун дәликләри көрүк кими галхыб-дүшмәјә башлады. Ағзынын ики јанындан кичик күрәчикләр кими аг көпүкләр дашыб төкүлдүјү һалда:

— Кедәк, кедәк, — дејә чығырды. О, милисин јанында галиб вә һаглы адамлара мәхсус бир әда илә јеријир, шејләрини кәтирән насилшикә көстәришләр верир, әтрафдан ону нифрәтлә сүзән бахышлардан көзләрини кизләтмәјә чалышырды.

СОЛМАЗ ВӘ СӨНМӘЗ

Чәфәр Чаббарлыја

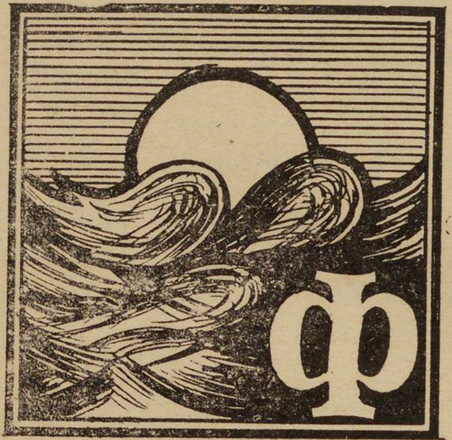

Фәза кими сонсуз, гуру вә сусуз чөлләрдә јетишмиш чансыз бир фидан идин; нә күнәшин һәрарәтиндән горујан сәрин бир көлкәлијин, нә дә сојуг рузикар вә ачы гасырғалардан сығыначаг бир коман варды. Башын үзәриндә чахан аловлу шимшәкләрин, ајагларын алтында сөнән фыртыналарын ағыр гырманчлары алтында әзилә-әзилә, чарпыша-чарпыша архасыз вә көмәксиз бөјүдүн. Һәјатын ағыр зәрбәләри о арыг вә зәиф вүчудуну кәмирдикчә, сән өз сарсылмаз ирадәнә сарылараг, димағындакы атәш, руһундакы гүввәт, гәлбиндәки һәрарәтлә дурмадан мәгсәдә доғру ирәлиләдин. Лакин мәнзил узагда иди... Еј күнәшли јолун кәнч јолчусу, сәфәрин һараја?

Сән буну о заман билмәдән, душүнмәдән јолуна давам едирдин. Көзләриндәки думан, аддымларындакы тәрәддүд варлығына һаким кәсиләрәк, сәни јүксәлмәјә гојмурду. О шаир гәлбинин јарадычы истеʼдады сәнә

илк дәфә, «јүксәл» дејә бағырдығы заман сән өзүнү јенә дә доғма чөлләрдә дејил, јад елләрдәки кими һисс едәрәк, шимшәкли фәзаларын булудлары архасында кичик бир улдуз кими парладын. Парламаг, о сәнә тәбиәтин бәхш етмиш олдуғу бир һагг иди. Лакин һәр тәрәфдән сәни әһатә едән о мәһдуд вә габа мүһит, о сөнүк, сүнʼи һәјат илдырымлы көзләриндәки думанлары, гәлбини кәмирән тәрәддүд вә шүбһәни, руһуну әзән кәдәр вә сыхынтыны көкүндән газараг һәјат вә мүһитин дәринликләринә далмаг үчүн сәнә имкан верирди. Сәнин кәнч вә кениш гәлбиндән гопан сәсләр, нәғмәләр узаглара гәдәр әкс етмирди. Буну өзүн дә дујмуш олдуғундан, дурғун бир дәнизин саһилиндә гајалыглара дирсәкләнәрәк, саһилә доғру кәлмәкдә олан кичик далғачыглары сејр едәрәк:

— Мән дә бу дәниздән бир далға дејиләммиʼ? — дејә душүнүрдүн.

Бу заман гүввәтлә гопан уғурлу бир фыртынадан јер, көј сарсылды, дөрд јанында шимшәкләр курлады, дәниз чалхаланды. Дәринликләрдә гопан дағкөвдәли далғалар ири, нәһәнк ағзыны ачараг, гајалара доғру чошмаға вә саһилләри чејнәмәјә башлады. Сән һәлә фикрә далмыш, душүнүрдүн. Отурдуғун гајалыглара шиддәтлә чарпан илк далға сәни аг, алмаз дишләри арасына көтүрмүш, дәнизин гызғын вә чошғун ахынтысына атмышды. Сән дәнизин дәринликләриндән үзә чыхдығын заман, аг нәһәнкләр сәни көпүклү голлары үзәриндә ојнадаркән саһилдән-саһилә, гүтбдән-гүтбә шығыјараг бағырырдын: «Мән дә говушдуғум дәниздә бир далға, мән дә селләр көпүрән бир гасырғајам».

Сәһәр күнәши илә әл-әлә, далғалар үзәриндә саһилләрә чыхдығын заман нә гәдәр дәјишдин, сәни һеч танымадым. Шимшәкләрлә, чәләнкләрлә өртүлмүш алнынын шәфәгләрини һеч бир фыртына бу гәдәр парлатмамышды. Һеч бир күнәш көзләриндәки шүбһә вә тәрәддүд ду-

481—8

манларыны бу гәдәр ајдынлатмамышды; һеч бир гүввәт гырыг вә зәиф сәсиндәки инилтини көкүндән газараг ону бу гәдәр шән курлатмамышды. Бу дәфә дәниз гәлбин «јүксәл» дејә әмр етдији заман, мән сәни кәнч социалист вәтәнимин бүтүн дүнјаја ишыг сачан гызыл буругларынын, учсуз-бучагсыз тарлаларынын арасында көрдүм. Алныны охшајан доғма јурдумун тәбии вә чанлы чичәкләриндән һөрүлмүш сәнәт чәләнки, шаир башына о гәдәр јарашырды ки, јени гурдуғун һәгиги сәнәт сәлтәнәтиндә үфүгләри ишыгландыран бир күнәш кими парылдајырды. О сәнәт абидәси олан чәләнк үзәриндә чичәкләрлә јазылмышды: «Еј чошғун дәниз, һәгиги јолумдан чашараг, дурғун вә буланыг көлләрин лилләнмиш суларында гәрг олдуғум заманлар белә сәнин чошғун гәлбинә нүфуз етмәк вә өзүмү дәниз етмәк үчүн чырпынырдым».

Јарадычы күнәшин әбәди шүаларыны вә чичәкләрлә бәзәнмиш кениш сәлтәнәтини көрдүјүм заман: «Бу күнәш сөнмәз, бу чичәкләр солмаз!» демишдим.

Ајлар кечди, илләр өтдү, лакин сән сарсылмаз ирадәнлә гурдуғун јени сәнәт сәлтәнәтиндә күндән-күнә солмаз бир чичәк кими ачылыр, сөнмәз бир күнәш кими парлајырдын.

* * *

— Нә, нә? — дејә дәли кими јеримдән галхдым. Гара хәбәр илдырым сүр'әти илә бир анда һәр тәрәфә јајылмышды. Инанмадым. Амма мән дә сәнә доғру кәләнләрә гарышараг, чылғын кими јеријирдим. Јетишдим. Өлүм күрсүсү үзәриндә сәни һәр тәрәфдән гучаглајан чәләнкләрә сарылараг, көзләрини гапамышдын. Јенә инанмадым. Ахын-ахын сәни зијарәтә кәләнләрә: «Јох, о өлмәмишдир!» — дејә бағырмаг истәдим. Лакин гызыл өлкәм үчүн ән гијмәтли олан бир шејин гырылыб, ичимә дүшдүјүнү һисс единчә, голларым тагәтсиз бир һалда јаныма дүшдү. Башын үзәриндә дуруб чашгын-чашгын бахыркән: «Аһ, гајғысыз тәбиәт, нә етдин?» дејә кениш алнындан өпмәк, ону көз јашларымла ислатмаг истәдим. Лакин дөрд тәрәфиндә дуран вә архадан чанлы бир дәниз кими тәлатүмә кәлән кәнч гәләм јолдашларыны көрүнчә руһум гүввәт алды, көзләрим бөјүк бир үмидлә парлады. Әлими һавада саллајараг: «О, солмаз вә сөнмәз! Әбәдијјәтә говушанлар үчүн өлүм јохдур!» дејә бағырдым.

Еј кәнч социалист вәтәнимин јарадычы сәнәткары! Сән сәнәт сәлтәнәтиндә јени бир күнәш кими доғдун!

Сәнәт сәлтәнәтиндә доған бөјүк күнәшләр сөнмәз!

Әбәдијјәт баһарынын бағчаларында ачан чичәкләр солмаз!

О чичәк, о күнәш сәнсән, сәнин сәнәтиндир!

ҚИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Мәктуб јетишмәди 3
Көч 9
Интиһармы, јашамагмы? 36
Көбәләк 41
Пирин кәрамәти 49
Иблисин һүзурунда 58
Анабачы 64
Вәзифә 71
Өзү билсин, мәнә нә! 86
Әсәби адам 103
Солмаз вә сөнмәз. 112

Абдулла Шаиг

Рассказы

(На азербайджанском языке)

Гянджлик — Баку — 1981

Редактору *М. Зејналова.* Рәссамы *Н. Рәһимов.* Бәдии редактору *С. Шатиков.* Техники редактору *Н. Сүлејманов.* Коррертору *Х. Сәфәрова.*

ИБ № 878.

Јығылмаға верилмиш 1/IV-1981-чи ил. Чапа имзаланмыш 24/VIII-1981-чи ил. Кағыз форматы 70×108 1/32. Кағыз № 3. Јүксәк чап үсулу. Литературныј шрифт. Физики ч/в 3,625. Шәрти ч/в 5,07. Рәнкли шәрти ч/в 5,75. Учот нәшр. в. 4,5. Тиражы 10 000. Сифариш № 481. Гијмәти 40 гәп.

Азәрбајчан ССР Дөвләт Нәшријјат, Полиграфија вә Китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

«Кәнчлик» нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, 3.

40 cəп.